

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет здоров'я людини
кафедра психології та соціології

М'ягкоход В.С.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
**ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ АРТ-ТЕРАПІЇ В
РОБОТІ З ДІТЬМИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ОСОБЛИВИМИ
ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ**

2024

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет Здоров'я людини
Кафедра Психології та соціології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА
до кваліфікаційної роботи

рівень вищої освіти другий (магістерський)
спеціальність 053 Психологія. Освітня програма «Психологія»

на тему «**ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ АРТ-ТЕРАПІЇ В
РОБОТІ З ДІТЬМИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ОСОБЛИВИМИ
ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ**»

Виконала: здобувачка вищої освіти групи ПС-235 зм М'ягкоход В. С.

Керівник: завідувачка кафедри психології
та соціології, д. психол. н., проф.

Бохонкова Ю. О.

Рецензент:

к. психол. н., доц., завідувачка кафедри
психології Мукачівського державного
університету МОН України

Брецько І. І.

Завідувачка кафедри:
д. психол. н., проф.

Бохонкова Ю. О.

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет здоров'я людини
Кафедра Психології та соціології

Рівень вищої освіти Другий (магістерський)
спеціальність 053 Психологія. Освітня програма «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Завідувачка кафедри психології
та соціології д. психол. н.,
проф. Бохонкова Ю. О.
«16» вересня 2024 року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ ЗДОБУВАЧЦІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

М'яглоход Вікторії Сергіївни

1. Тема роботи: «Особливості використання методу арт-терапії в роботі з дітьми дошкільного віку з особливими освітніми потребами».
Керівник роботи: Бохонкова Ю. О., д. психол. н., проф., професор кафедри психології та соціології СХУ ім. В. Даля, затверджений наказом по університету від 16.09.2024 р. № 62/15.17.
2. Строк подання здобувачем роботи: 01.12.2024 р.
3. Вихідні дані до роботи: обсяг роботи – 90 сторінок (1,5 інтервал, 14 шрифт з дотриманням відповідного формату), список використаної літератури оформлюється згідно з бібліографічними нормами.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): *проаналізувати наукові джерела з зазначеної тематики; підібрати діагностичний інструментарій згідно проблеми дослідження; на основі проведеного констатувального експерименту розробити й апробувати програму соціально-психологічного тренінгу. Провести формувальний експеримент. Ефективність проведеного експерименту оцінити за допомогою математичних методів оцінки значущості відмінностей середніх величин.*
5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслеників): *таблиці, рисунки (діаграми, гістограми, сегментограми).*

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
1	Бохонкова Ю. О. – д. психол. н., проф., завідувачка кафедри психології та соціології СНУ ім. В. Даля	19.09.2024 р.	13.10.2024 р.
2	Бохонкова Ю. О. – д. психол. н., проф., завідувачка кафедри психології та соціології СНУ ім. В. Даля	14.10.2024 р.	20.10.2024 р.
3	Бохонкова Ю. О. – д. психол. н., проф., завідувачка кафедри психології та соціології СНУ ім. В. Даля	21.10.2024 р.	08.11.2024 р.

7. Дата видачі завдання: 16 вересня 2024 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів виконання кваліфікаційної роботи		
		Строк виконання етапів	Примітка
1	Визначення проблеми дослідження та розроблення плану кваліфікаційної роботи.	16.09.2024 р. – 18.09.2024 р..	
2	Аналіз літератури за проблемою. Робота над теоретичною частиною дослідження.	19.09.2024 р. – 17.10.2024 р.	
3	Обробка, графічне оформлення та психологічний аналіз результатів констатувального експерименту	18.10.2024 р. – 24.10.2024 р.	
4	Апробація та опис програми соціально-психологічного тренінгу.	25.10.2024 р. – 29.10.2024 р.	
5	Обробка, графічне оформлення та психологічний аналіз результатів формульовального експерименту та оцінка ефективності корекційних заходів за допомогою методів математичної статистики	30.10.2024 р. – 03.11.2024 р.	
6	Узагальнення наукових фактів, написання висновків за результатами проведення дослідження. Технічне оформлення роботи.	04.11.2024 р. – 01.12.2024 р.	
7	Представлення роботи на зовнішню рецензію	02.12.2024 р. – 12.12.2024 р.	
8	Перевірка роботи на академічний плагіат	13.12.2024 р. – 17.12.2024 р.	
9	Захист роботи	18.12.2024 р. – 27.12.2024 р.	

Здобувачка вищої освіти

М'ягкоход В. С.

Керівник роботи:
д. психол. н., проф.

Бохонкова Ю. О.

РЕФЕРАТ

Текст – 90 с., табл. – 16, літератури – 85 дж., додатків – 2

В кваліфікаційній роботі представлено теоретико-методологічні основи використання методу арт-терапії.

Експериментально розглянуто можливості практичного застосування методу арт-терапії у роботі з дітьми дошкільного віку з особливими освітніми потребами.

Проведено констатувальний та формувальний експерименти. На основі результатів констатувального експерименту розроблено й апробовано програму соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на розвиток емоційної сфери за допомогою методу арт-терапії в роботі з дітьми дошкільного віку з особливими освітніми потребами.

Оцінено ефективність корекційних заходів за допомогою t-критерію Стьюдента.

Ключові слова: ДІТИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ, ОСОБЛИВІ ОСВІТНІ ПОТРЕБИ, АРТ-ТЕРАПІЯ, ТРИВОЖНІСТЬ, ВІДХИЛЕННЯ, СОЦІАЛЬНА СИТУАЦІЯ РОЗВИТКУ, ПРОФІЛАКТИКА, ОСОБИСТІСТЬ, СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТРЕНІНГ, АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНІ ВПРАВИ, ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ, КОРЕКЦІЯ, ЕМОЦІЇ.

ABSTRACT

Miahkokhod V. S. Art therapy method in work with preschool children with special educational needs. – Qualification work. - Kyiv, 2024.

The qualification work presents the theoretical and methodological foundations of the use of the art therapy method.

The possibilities of practical application of the art therapy method in work with preschool children with special educational needs are experimentally considered.

The article conducts a formative and a confirmatory experiment. On the basis of the results of the formative experiment a program of social and psychological training is developed and tested. It is aimed at developing the emotional sphere using the method of art therapy in working with preschool children with special educational needs.

The effectiveness of correctional measures is evaluated using Student's t-test.

Key words: PRESCHOOL CHILDREN, SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS, ART THERAPY, ANXIETY, DEVIATIONS, SOCIAL SITUATION OF DEVELOPMENT, PREVENTION, PERSONALITY, SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL TRAINING, ART THERAPY EXERCISES, CREATIVE ACTIVITY, CORRECTION, EMOTIONS.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ АРТ-ТЕРАПІЇ В РОБОТІ З ДІТЬМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ.....	13
1.1 Історія виникнення та розвиток арт-терапії	13
1.2. Особливості розвитку дітей дошкільного віку	20
1.3. Арт-терапія як сучасний напрямок в освітньому процесі та її практичне застосування	25
Висновки до розділу 1.....	33
РОЗДІЛ 2. ВИКОРИСТАННЯ АРТ-ТЕРАПІЇ В УМОВАХ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ЗАКЛАДІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ.....	36
2.1. Арт-терапія для дітей з особливими освітніми потребами: діагностика, корекція, терапія та виховання	36
2.2. Опис психодіагностичних методик.....	38
2.3. Психологічний та статистичний аналіз результатів констатувального експерименту.....	49
Висновки до розділу 2.....	60
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ЗА ДОПОМОГОЮ МЕТОДУ АРТ-ТЕРАПІЇ В РОБОТІ З ДІТЬМИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ.....	61
3.1. Програма арт-терапевтичного тренінгу для дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами	61
3.2. Результати формувального експерименту.....	83
3.3. Оцінка ефективності корекційних заходів за допомогою методів математичної статистики.....	89
Висновки до розділу 3.....	94
ВИСНОВКИ.....	96
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	99
ДОДАТКИ.....	110

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасний освітній процес та відповідність професійним компетентностям вимагають від педагога, зокрема від вихователів та психологів закладів дошкільної освіти, постійного розвитку та використання інновацій, впровадження новітніх форм, методів та технологій і створення відповідного середовища для забезпечення гармонійного та всебічного розвитку дітей. У щоденній життєдіяльності дитини важливо вміти правильно та доцільно підібрати методи та технології для того, щоб діти могли максимально реалізувати свої можливості.

Але підлаштуватися під стрімкий в розвитку світ в умовах сучасності зможе лише креативна, творча особистість. Багато вчених розглядають творчість як вроджену властивість людини, що може проявитися за наявності сприятливих умов у дитини вже в дошкільному віці. Доцільно почати вчасно і ефективно розвивати дитину, створити їй так би мовити сприятливі умови, тоді в майбутньому її обов'язково чекає успіх. Але, нажаль, є діти, які не мають відповідних сприятливих умов для розвитку. До них належать діти з особливими освітніми потребами. Що ж робити з такими дітками? Невже залишити все як є та не займатися їх розвитком? Ні в якому разі! Обов'язково необхідно створити відповідні умови та прикласти всі зусилля, щоб діти мали можливість розвиватися всебічно та гармонійно.

Діти з особливими потребами – це діти, які мають освітні, комунікативні, медичні, психологічні, побутові, соціальні потреби, пов'язані зі стійким розладом здоров'я, які відрізняються від потреб більшості їх однолітків. Це особлива соціальна група, яка має свої соціокультурні особливості й потребує особливих умов організації життєдіяльності й інтеграції в суспільство.

Однією з таких сучасних ефективних технологій є арт-терапія, що являє собою лікування засобами мистецтва. Даний метод ефективний в роботі з

дітьми, які мають особливі освітні потреби. Саме арт-терапія дозволяє проникнути у внутрішній світ такої дитини, вона розвиває комунікативні навички і сприяє формуванню довірливих стосунків. Образотворча діяльність допомагає подолати емоційну напругу і створити у дитини відчуття більшого комфорту, що сприяє більш ефективній роботі під час занять.

Даний підхід дозволяє знижувати тривожність і робить дитину розкритою та відкритою для контакту зі спеціалістом. При цьому дитина навчається спілкуватися з навколишнім світом на рівні екосистеми, використовуючи образотворчі, рухові та звукові засоби. Вона дає змогу висловлювати власні почуття та потреби необхідні для її повноцінного розвитку та пристосування до навколишнього середовища. Через малюнок або будь-який інший вид творчої діяльності дитина може позбавитися від негативних емоцій або навпаки поділитися позитивними емоціями.

Арт-терапія є поєднанням прийомів, які націлені на активізацію внутрішніх ресурсів дитини та сприяють підвищенню її адаптаційних здібностей за допомогою творчої діяльності. Тобто, творчість в даному аспекті виступає інструментом, а ключовим для розвитку дитини є не результат цієї діяльності, а саме процес.

Науковці Н. Атаманчук та С. Яланська зазначають, що завдяки використанню арт-терапевтичних технік вихователі або психолог закладу дошкільної освіти має можливість отримати матеріал для психодіагностики, сприяти підвищенню самооцінки дитини, зосередити увагу на відчуттях і почуттях, розвивати творчий потенціал. Розвиток творчості тісно пов'язаний з розвитком уяви дошкільнят, що відбувається в процесі використання арт-терапії. Також арт-терапевтичні техніки дозволяють стабілізувати психічний стан дошкільника.

Сферою використання арт-терапії зазначено, що вона може використовуватись як окрема форма лікування при нервово-психічних розладах або стати доповненням до основної терапії; але найголовніше, що

вона є невід'ємною складовою лікування дітей з особливими потребами, а також виступає засобом розвитку дитини.

Отже, арт-терапія використовується не лише для діагностики психічної сфери дитини, а й для розвитку її здібностей, зокрема творчих. Про важливість вивчення проблеми застосування арт-терапії в роботі з дітьми дошкільного віку з особливими освітніми потребами свідчать численні дослідження, які здійснили науковці (Г. О. Арсентьєва, Н. М. Атаманчук, В. А. Білан, Л. М. Бондар, О. В. Боряк, О. Л. Вознесенська, І. М. Грицюк, О. В. Гаяш, К. Л. Дабіжа, Т. А. Каткова, В. В. Пархоменко, В. І. Станішевська, О. В. Тараріна, О. І. Титаренко, А. В. Хіля та ін.). На величезному потенціалі арт-терапії як засобу піклування про психологічне здоров'я дітей наголошують такі науковці, як А. М. Гельбак, Т. Л. Гурковська, З. П. Ленів, Т. І. Пасєка.

Арт-терапію як метод зцілення за допомогою творчості досліджували закордонні вчені: Уелсбі Кероул, Едіт Крамер, Маргарет Наум, Адріан Хілл, Карл Юнг та інші.

Таким чином, зважаючи на беззаперечну актуальність розглянутої проблеми, темою дослідження обрано: Особливості використання методу арт-терапії в роботі з дітьми дошкільного віку з особливими освітніми потребами.

Об'єкт дослідження – розвиток особистості в дошкільному віці.

Предмет дослідження – особливості використання методу арт-терапії в роботі з дітьми дошкільного віку з особливими освітніми потребами.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та експериментальному дослідженні можливостей практичного застосування методу арт-терапії у роботі з дітьми дошкільного віку з особливими освітніми потребами.

Завдання дослідження:

1. Теоретично обґрунтувати наукову літературу з проблеми дослідження.

2. Проаналізувати застосування арт-терапії для дітей з особливими освітніми потребами, розглянути методики діагностики, підібрати методи корекції, терапії та виховання.

3. Розглянути арт-терапевтичні вправи та дослідити можливості і види арт-терапії у роботі з дітьми дошкільного віку з особливими освітніми потребами.

4. Підібрати методики та провести констатувальний експеримент, спрямований на виявлення позитивних результатів у роботі з дітьми дошкільного віку з особливими освітніми потребами.

5. На основі результатів експерименту розробити та апробувати програму арт-терапевтичного тренінгу для дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами.

6. Оцінити ефективність корекційних заходів за допомогою методів математичної статистики.

Методологічну та теоретичну основу дослідження становили: теоретичні і практичні аспекти арт-терапії та арт-терапевтичних технологій (О. Вознесенська, С. Коновець, Е. Крамер, М. Лібман, І. Лисенкова, М. Мілнер, М. Наумбург); філософські засади арт-терапії й місце арт-терапії в системі сучасних наук (І. Жакоб, А. Хілл); інтегрований підхід до вивчення креативності як невід'ємного складника арт-терапії (І. Зязюн, К. Роджерс); проблеми взаємозв'язків емоцій та творчості (О. Брюховецька, О. Вознесенська); окремі аспекти використання арт-терапевтичних методик у освітньому процесі (У. Дутчак, О. Олексюк, О. Рудницька, О. Сорока); можливості використання арт-терапії та її методів в корекційній роботі (Л. Калініна, Н. Квітка, І. Кіпріанов, Т. Ковальчук, І. Садова); корекція порушень усного мовлення у дітей дошкільного віку засобами арт-терапії (З. Ленів); арт-терапія як засіб соціально-педагогічної підтримки молодших школярів із затримкою психічного розвитку (І. Лисенкова); психокорекція особистості засобами арт-терапії (І. Чернуха).

Отже, результати аналізованих досліджень демонструють широкий спектр наукових пошуків з питань використання арт-терапевтичних технологій у освітньому процесі.

Для досягнення поставленої мети та розв'язання висунутих завдань використано комплекс **методів дослідження**: *емпіричні*: бесіда, констатувальний та формувальний експерименти, тестування (методики на визначення психічних процесів дітей та дослідження емоційної сфери, оцінки проявів тривоги; виявлення особистісних особливостей дитини за методиками: Злови кульку, Пограй з кольоровими кубиками, Намалюй будиночок, проєктивна методика Малюнок дерева; *математико-статистичні та інтерпретаційні* (аналіз, синтез, систематизація отриманих даних для їх наочного відображення).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- *розкрито* концептуальні засади застосування арт-терапії в роботі з дітьми дошкільного віку з особливими освітніми потребами; визначено особливості виявлення творчих здібностей у дітей та взаємозв'язок впливу арт-терапії на позбавлення від тривожності, страху та внутрішніх конфліктів;
- *поглиблено уявлення* про методи та можливості арт-терапії в роботі з дошкільниками з особливими освітніми потребами;
- *розроблено та доведено* ефективність арт-терапевтичної програми, спрямованої на виявлення та активізацію прихованих здібностей та на покращення емоційних і психічних станів дітей;
- *набули подальшого розвитку*: уявлення про ефективні методи діагностики та корекції за допомогою арт-терапії.

Теоретичне значення дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та концептуалізації понять арт-терапії; розкритті можливостей та методів арт-терапії; з'ясуванні взаємозв'язку та впливу арт-терапії на покращення психічних та емоційних станів дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що отримані результати покращили уявлення вихователів та психологів про можливості арт-терапії та застосовані для складання програми арт-терапевтичного тренінгу, запропонована програма спрямована на покращення психічного та емоційного станів дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами. Отримані результати дослідження можна використовувати при розробці корекційних та тренінгових програм з метою більш позитивних досягнень.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ АРТ-ТЕРАПІЇ В РОБОТІ З ДІТЬМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ

1.1. Історія виникнення та розвиток арт-терапії

Сучасна статистика щодо осіб з особливими потребами дуже не втішна, дітей, які мають вади розвитку з кожним роком стає все більше. Тому актуальним є запит на пошук і розробку ефективних, безпечних та екологічних методів психологічної допомоги. Тож важливим завданням є пошук ефективного інструментарію для використання психологами, психотерапевтами, спеціалістами суміжних професій у своїй роботі. Одним з дієвих, щадних та безпечних методів терапії є арт-терапія, яка допомагає справлятися з психологічними проблемами, відновлювати емоційну рівновагу, переключатися з негативних переживань на позитивно забарвлені почуття і думки [60].

Арт-терапія, як і інші методи терапії, має свою історію. Предмети стародавнього мистецтва, художні зображення виконували не лише декоративні функції, але і магічні [32, с. 25]. Художні образи були частиною ритуалів, спрямованих на захист древніх людей від небезпечних проявів навколишнього середовища, нападів диких тварин, від усього невідомого [48, с. 158]. Особливу роль в давніх культурах грали магічні маски, які грали роль захисту людей, носивши їх, від небезпечних впливів. До середини XX століття в науковому світі чітко обґрунтовувалося розуміння того, що художнє самовираження є символічним і відображає прихований, несвідомий зміст людської психіки. Художня творчість позитивно впливала на духовний світ людини, позбавляла від внутрішніх переживань, страхів та тривоги,

мотивувала до змін та звершень. Саме це і стало підґрунтям та основою арт-терапії [39, с.6; 65].

Нове зростання інтересу до терапії творчістю, зокрема, до арт-терапії, відзначається приблизно з середини XX століття, коли вона стала все більш широко використовуватися в якості різновиду терапії зайнятості переважно в психіатричних та загальносоматичних госпіталях [59, с. 7; 61, с. 395; 82, с. 12].

Основоположниками арт-терапії в США стали Маргарет Наумбург і Едіт Крамер. В 40-х роках М. Наумбург стала використовувати арт-терапію як одну з форм психотерапії. Вона ґрунтувалася на теорії Фрейда, проте пішла на крок далі, ніж він. Пацієнти М. Наумбург не тільки розповідали про свої сновидіння, а й зображували їх. Образи, які створювали пацієнти, вона стала розцінювати як символічну мову. У своїх подальших роботах починає використовувати термін арт-терапія. При цьому розглядаючи арт-терапію, з погляду психоаналітичного підходу, як техніку, що дозволяє людині виражати свої внутрішньо-психічні конфлікти у візуальній формі і поступово приходити до їх усвідомлення і вербалізації (Naumburg, 1958). Вона розвиває концепцію динамічно-орієнтованої арт-терапії в своїх подальших публікаціях (1966), застосовуючи при цьому поняття перенесення, вважаючи, що спонтанне самовираження пацієнтами своїх переживань в образах веде до зміцнення психотерапевтичних відносин [5, с. 142; 77]. На діяльність і погляди М. Намбург великий вплив зробив рух за розвиток дитячої творчості, що набрав силу в США в ті роки. Для цього руху було характерне, зокрема, визнання творчого потенціалу, який закладено в кожній дитині, дозволяючи виражати свої переживання у візуальних образах [76, с. 14]. Психологиню вважають також родоначальницею арт-терапевтичної освіти в США. У 50-і рр. вона заснувала перші курси по арт-терапії і в подальшому прагнула до їх перетворення на повноцінну програму післядипломної підготовки арт-терапевтів [9, с. 12].

У 50-х роках Е. Крамер припустила, що цілющі властивості художньої творчості пояснюються здатністю творчої діяльності активізувати певні психологічні процеси. Е. Крамер виявила, що творчий акт створення художнього продукту пов'язаний зі зміною внутрішнього досвіду особистості і веде до сублімації, інтеграції та синтезу [66; 75, с. 24]. Незважаючи на те, що художня експресія не веде безпосередньо до вирішення внутрішнього конфлікту, вона розкриває психологічний простір, де нові установки можуть бути реалізовані. Вона вважала можливим досягнення позитивних ефектів преш за все за рахунок зцілювальних можливостей самого процесу художньої творчості, що дає можливість виразити, заново пережити внутрішні конфлікти і в кінцевому результаті, вирішити їх [39, с. 7].

У розвитку арт-терапії величезну роль відіграв інтерес фахівців до дитячого, примітивного мистецтва. Наприклад, Маріон Річардсон використовувала техніку заплющених очей. Вона помітила, що, малюючи із заплющеними очима, діти здатні краще налаштувалися на свій внутрішній світ. А коли очі відкриті і надходить візуальна інформація, несвідомі символи виявляються недоступними для усвідомлення [19, с. 5; 32, с. 26].

Жан-Жак Руссо був одним з перших, хто заговорив про самоцінність дитячого світу. У його педагогічних творах головує один важливий принцип: дитина – це не дорослий, і дорослим не слід поводитися з нею по-дорослому.

Відкриваючи світ, дитина відображає свої відкриття в творчості. Дитина без втоми спостерігає, накопичує запаси образів і відомостей, намагається роздумувати, систематизувати свої знання, творчо їх переробляти.

На початку XX століття почали розповсюджуватися ідеї про те, що наївне, непрофесійне мистецтво може бути засобом оновлення і лікування, виникають нові підходи до художньої освіти дітей, в яких робився акцент на вільному самовираженні, що ігнорує норми високого мистецтва (Lizek, Richardson). Разом з розвитком руху за дитяче мистецтво ріс інтерес і до патологічного мистецтва. Останнє, таке, що представляє творчість психічно

хворих, як і дитяче мистецтво, розглядалося як приклад творчості, вільної від стримуючого впливу якої-небудь культурної традиції. З того часу беруть свій початок практика колекціонування і вивчення робіт психічно хворих (Hans Prinzhorn), а також спроби його імітації у власній образотворчій творчості (Jean Debuffet) [29, с. 44; 30, с. 9].

Важливий внесок у розвиток арт-терапії, як особливої наукової дисципліни, внесла Я. Квітковська, вперше використала арт-терапевтичні методи в сімейній психотерапії. Вона вважала, що сімейна арт-терапія допомагає ідентифікувати ролі, які виконують члени сім'ї, і їх статуси [39, с. 7].

В Європі також відбувався розвиток арт-терапії. Англійський художник А. Хілл виявив цілющу дію художнього самовираження, перебуваючи в лікарні для хворих на туберкульоз в 40-х роках минулого століття. [51, с. 6]. Він став розвивати ідею арт-терапії як метод лікування людей з фізичними та емоційними розладами. Дійшов висновку, що заняття арт-терапією сприяють звільненню від монотонності перебування в лікарні та народжують почуття надії у людей, що зіткнулися з важкої хворобою, був першим, хто ввів в європейський ужиток поняття арт-терапія, позначивши їм свою власну роботу (див. А. Hill Art Versus Illness, 1945). Протягом багатьох років він був президентом Британської Асоціації Арт-терапевтів. [9, с. 12; 36, с. 302].

Е. Адамсон, англійський арт-терапевт, працював в якості художника в клінічній художній студії. У 1946 році він надав своїм пацієнтам середовище, в якому вони могли вилікувати себе своїми власними силами. Адамсон був переконаний, що замість того, щоб аналізувати художні продукти пацієнтів, набагато важливіше залучити людей в художню діяльність, яка сама по собі є цілющою. Адамсон зібрав колекцію малюнків, виконаних його душевнохворими пацієнтами (було зображено шістдесят тисяч предметів): вона відома в Англії як Колекція Адамсона [39, с.8].

М. Хатун, художниця, запрошена у всесвітньо відому психіатричну клініку, засновану Менінгер (штат Канзас), допомагала своїм пацієнтам використовувати художню експресію в якості засобу звільнення від емоційних проблем і психічних травм. Вона ввела термін арт-синтез, для того щоб описати процес саморозкриття, в який були залучені багато з її пацієнтів відразу після занять в студії. Не будучи професійним психотерапевтом, М. Хатун розуміла, що заняття художньою творчістю дають можливість пацієнтам відчувати почуття катарсису і власними силами розкрити зміст художніх продуктів, які вони створили. Досвід роботи даної клініки вплинув на розвиток арт-терапії в США [39, с.8].

Таким чином, перша половина XX століття була часом первинного оформлення арт-терапії як самостійного напрямку, що використовує образотворчі прийоми в роботі з різними групами пацієнтів. Цей період характеризувався високою рольовою невизначеністю тих, хто застосовував ці прийоми, це пов'язано з відмінностями в їх професійній підготовці та відсутності досвіду. Аж до 60-х рр. не існувало чітких уявлень про те, що таке арт-терапія і арт-терапевт, ні спеціальних програм підготовки в цій області, що базуються на певній методології і системному сприйнятті суспільної місії арт-терапії. [30, с. 13; 67].

Можна говорити про те, що на початку 60-х рр., незадовго до створення професійних асоціацій арт-терапевтів у Великобританії і США, сформувалася сприятлива громадська думка щодо різноманітних можливостей арт-терапевтичного напрямку. У цих умовах як самі арт-терапевти, так і представники різних медичних спеціальностей, керівники лікувальних установ, великі групи художників і арт-педагогів все більш відчували своєчасність і необхідність створення спеціального професійного об'єднання, яке могло б координувати і розвивати арт-терапевтичну роботу в різних сферах. Внаслідок чого відбулись засновницькі збори спочатку Британською,

а потім Американською Асоціацією Арт-терапевтів, що знаменувало початок нового етапу в еволюції арт-терапевтичного напрямку [30, с. 14].

Великий вплив на розвиток арт-терапії зробили психоаналітичні теорії. Художня творчість, вважав Зігмунд Фройд, має подібність із сновидіннями і фантазіями тому, що аналогічно їм вона виконує компенсаторну функцію, знижуючи психічну напругу, яка виникає при фрустрації інстинктивних потреб.

К. Г. Юнгу належить величезна роль у становленні тих форм психотерапії, що використовують образотворчу роботу пацієнтів. Він вплинув на мислення і форми роботи багатьох арт-терапевтів. Юнг розглядав символічну мову образотворчого мистецтва як більш точнішу, ніж слова, а аналізу відводив другорядну роль. Його праці стали теоретичною основою і вплинули на форми роботи багатьох арт-терапевтів. К. Г. Юнг розробив моделі для опису психічного розвитку, що надають великі можливості на шляху до психічної цілісності – особистості. Юнг в 1913 році, займаючись самодослідженням, спостерігаючи за своїми власними сновидіннями, рухами образів міфів і казок (загальнолюдських прототипів) з глибини свого колективного несвідомого, робив замальовки побаченого. З тих пір він наполегливо пропонував пацієнтам виражати свої мрії і фантазії в малюнках, розглядаючи їх як один із засобів вивчення несвідомого. Думки Юнга про персональні і універсальні символи і активній уяві пацієнтів дуже вплинули на тих, хто займається терапією мистецтвом. Під впливом ідей Юнга багато фахівців займалися терапією образотворчими засобами в Європі (Д. Хеуер, Е. Спір, Н. Франк) [19, с. 6].

В Україні арт-терапія знаходиться в стадії становлення, її проблеми досліджують багато вчених-теоретиків та практиків: О. Вознесенська, Н. Волкова, В. Газолишин, Н. Ещенко, Н. Полякова, Н. Простакова, А. Старовойтов, Т. Яценко та ін. У 2003 році у Києві була створена Всеукраїнська

громадська організація Арт-терапевтична асоціація, яка існує і до тепер, об'єднуючи арт-терапевтів по всій Україні [20, с. 35; 39, с. 8].

На сьогоднішній день розвитком та застосуванням арт-терапії займаються лікарі-психіатри, психотерапевти, соціальні педагоги та практикуючі психологи, які використовують елементи цієї науки в профілактичній та корекційно-розвивальній роботі.

Отже, можна зробити висновок, що під методами арт-терапії варто розуміти комплекс прийомів та операцій, які необхідно здійснити для зміни психіки особистості, зміни стереотипів її поведінки, активізації внутрішніх ресурсів та підвищення адаптаційних здібностей за допомогою різних форм та видів мистецтва.

Арт-терапія набуває стрімкого розвитку, як за кордоном, так і в нашій країні, її використовують з терапевтичною метою, а також при вирішенні діагностичних, корекційних, психотерапевтичних завдань. Все частіше арт-терапію використовують не тільки з метою лікування, а і в профілактичних цілях для покращення морального стану особистості [37, с. 56].

1.2. Особливості розвитку дітей дошкільного віку

Дошкільний вік (від 2,5 до 5 років) – чудовий та дуже важливий період у житті дитини. У дитячому віці вона вчиться довіряти, в першу чергу, своїм батькам. Після того як дитина оволоділа навичкою ходити, вона стала більш самостійною. У дошкільному віці дитина використовує довіру і незалежність, щоб досліджувати навколишнє середовище та збагачувати свій досвід.

Дошкільнята мають навчитися робити власний вибір і відчувати задоволення від цього. В цьому віці діти розуміють навколишній світ буквально. Наприклад, якщо розрізати дитині пиріг на чотири частини, а собі такий самий пиріг – на дві частини, дитина буде думати, що у неї в два рази

більше смаколиків. Вона буде пояснювати це тим, що чотири шматочки – це більше, ніж два [53].

Без перебільшення можна говорити про те, що дорослі відіграють важливу роль у житті дошкільника, дозволяючи йому бути ініціативним та досліджувати навколишній світ. Поведінка дорослих, їх життєва позиція і стиль мислення впливають на розвиток дітей дошкільного віку. Те, як вони розмовляють між собою і з дітьми, допомагає дошкільнятам розвинути мовленнєві навички. Важливо, щоб дорослі давали дітям можливість вигадувати собі гри. Це допомагає їм краще розуміти себе і оточуючих, а також розвивати уяву [1, с.13].

Кожна дитина індивідуальна та має свій темп розвитку. У різний час у неї проявляються різні показники розвитку. Розглянемо показники, які зазвичай виявляються у дітей у віці від 2,5 до 5 років у різних сферах (фізичний розвиток, спілкування тощо). Показники перераховані в міру їх появи у дитини – від ранніх до більш пізніх.

Фізичний розвиток. Упродовж усього періоду дошкільного дитинства (від 3 до 7 років) продовжується інтенсивне дозрівання організму дитини, що створює необхідні передумови для засвоєння нових навичок та сприяє самостійності.

Характерне для раннього віку стрімке збільшення росту та ваги стає більш повільним і знову починає зростати вже наприкінці дошкільного віку. Важливого значення набуває окостеніння скелета при збереженні хрящової будови окремих його ланок, збільшення ваги м'язів. Більш досконалою стає діяльність серцево-судинної системи. Відбуваються подальші морфологічні зміни в будові головного мозку, зростає його вага, посилюється регулятивний вплив кори великих півкуль на функціонування підкірки, виникають складні умовні рефлексії, в яких провідну роль відіграє слово, тобто інтенсивно формується друга сигнальна система [27, с. 54].

Соціальна ситуація розвитку. Для дошкільного віку характерне виникнення нової соціальної ситуації розвитку. У цьому віці дитина вже має певні елементарні обов'язки. Змінюються взаємини з дорослими, набуваючи нових форм: спільні дії поступово змінюються самотійним виконанням дитиною вказівок дорослого. Окрім того, в цьому віці дитина вже вступає в певні стосунки з однолітками, що також визначає ситуацію її розвитку. Внутрішня позиція дошкільника стосовно інших людей характеризується передусім усвідомленням власного Я та своїх вчинків, неабияким інтересом до світу дорослих, їхньої діяльності та взаємин. Особливості соціальної ситуації розвитку дошкільнят виражаються в характерних для них видах діяльності, передусім у сюжетно-рольовій грі, яка створює сприятливі умови для доступного в цьому віці освоєння зовнішнього світу [27, с. 55].

Трудова діяльність. Дошкільнят вже привчають до виконання деяких трудових завдань, обов'язково необхідно розпочати цю роботу в ігровій формі. Діти здатні усвідомлювати обов'язковість трудових завдань і привчаються виконувати їх не тільки з цікавості, але й розуміючи їх значимість для оточуючих. Варто зазначити, що спрямованість трудових дій дітей залежить від того, як вона організується та мотивується дорослими [27, с. 139].

Особливості навчання. Дошкільник набуває власного досвіду і засвоює доступний йому досвід інших через спілкування, ігри, виконання доручень. Крім того, для цього віку характерне освоєння форм навчальної діяльності. Навчальна діяльність – це спілкування з дорослими, які не тільки активізують, спрямовують, стимулюють дії, а й керують процесом їх формування. Діти засвоюють знання, вміння й навички, оскільки вивчають необхідні для цього дії та операції, оволодівають способами їх виконання [41, с. 15].

Сенсорний розвиток дитини дошкільного віку включає дві взаємоз'язані сторони – засвоєння уявлень про різноманітні властивості предметів та явищ і оволодіння новими діями, які дають змогу повніше та більш диференційовано

сприймати світ. Поступове ознайомлення дітей з різними видами сенсорних еталонів та їх систематизація – одне з найважливіших завдань сенсорного виховання в дошкільному віці. Його основою має бути організація дорослими дій дітей з обстеження та запам'ятовування основних різновидів кожної властивості, що здійснюється передусім у процесі їх навчання малюванню, конструюванню, ліпленню та ін. У дошкільному віці відбувається зниження порогів чутливості (зорової, слухової та ін.). Зростає гострота зору, спроможність розрізняти відтінки кольорів, розвивається звуковисотний та фонематичний слух, відчуття дотику тощо. [53].

Інтелектуальний розвиток. У тісному зв'язку з удосконаленням сприймання розвивається і мислення дитини. Наприкінці раннього дитинства на основі наочно-дійової форми мислення починає складатися наочно-образна форма. У дошкільному віці має місце її подальший розвиток. Мислення стає образно-мовним, тобто таким, що здійснюється за допомогою слів. Велике значення відіграє мовлення у функціонуванні мислення, бо саме воно дає можливість дитині здійснювати дії з об'єктами, порівнювати їх, аналізувати та розмірковувати. Діти чутливі до суперечностей у своїх судженнях, вони поступово вчаться узгоджувати їх, міркувати логічно. Необхідною умовою цього є достатня обізнаність з об'єктами, про які йдеться у їхніх міркуваннях. [27, с. 53]. Розвиток мислення дошкільників має стрімкий темп в тому випадку, якщо дорослі створили необхідні умови та цілеспрямовано приділяли достатню увагу цьому процесу. Розвиток мислення тісно пов'язаний із суттєвими позитивними зрушеннями у мовленні дошкільнят. Швидко зростає словниковий запас, досягаючи до семи років 3500-4000 слів. У словнику, окрім іменників та дієслів, значне місце посідають прикметники, займенники, числівники та службові слова, згідно з їх співвідношенням у мові, якою дитина оволодіває. До функції спілкування додається планування своєї діяльності та її регулювання за допомогою мовлення. Цей період характеризується формуванням довільної уваги. Вони вже можуть виділяти об'єкти відповідно

до потреб своєї діяльності та спеціально зосереджуватись на них. Мимовільна увага при цьому не зникає, а продовжує розвиватись, набуваючи більшої стійкості та обсягу [13, с. 118].

Психологічні особливості розвитку особистості дошкільника. Уже в дошкільному віці починає формуватись особистість дитини, цей процес має тісний зв'язок з розвитком емоційно-вольової сфери, із формуванням інтересів та мотивів поведінки. Джерелом емоційних переживань дитини є її діяльність, спілкування з навколишнім середовищем.

Освоєння в дошкільному дитинстві нових, змістовніших видів діяльності сприяє розвитку глибших та стійкіших емоцій, пов'язаних не лише з близькими, а й з віддаленими цілями, не тільки з тими об'єктами, що дитина сприймає, а й тими, які уявляє. Зростає потреба дитини в дружбі з однолітками, яка сприяє розвитку соціальних емоцій (наприклад симпатії чи антипатії) [35, с. 33]. Виникають інтелектуальні емоції.

У процесі спілкування дитини з дорослими формуються її моральні почуття. Важливе значення у формуванні моральних почуттів мають дитячі уявлення про позитивні еталони, що дозволяють передбачати емоційні наслідки власної поведінки, завчасно переживати задоволення від її схвалення або ж невдоволення. Таке емоційне передбачення грає вирішальну роль у формуванні моральної поведінки дитини дошкільного віку [23, с. 69].

На розвиток вольових якостей позитивно впливає гра. Відособлюючись від дорослого, дошкільник вступає в активніші взаємини з однолітками, які реалізуються передусім у грі, де необхідно підкорятися певним правилам, обов'язковим для всіх, виконувати заздалегідь визначені дії. Ігрова діяльність надає сенсу вольовому зусиллю, робить його ефективнішим [13]. На розвиток волі у цьому віці позитивно впливає продуктивна та трудова діяльність дитини. Дошкільник робить перші кроки у самопізнанні, розвитку самосвідомості. З розвитком довільності психічних процесів стає можливим їх усвідомлення, що служить основою саморегуляції. У спільній грі, виконуючи

різноманітні завдання, діти порівнюють свої досягнення з досягненнями інших, оцінюють не лише наслідки своєї роботи, але й власні можливості, вчать контролювати себе та ставити перед собою конкретні вимоги. Самооцінка дитиною власних вчинків, умінь та інших якостей формується на основі оціночних суджень дорослих [53; 70].

В період коли дошкільний вік завершується, це викликає занепокоєння у батьків, які прагнуть підготувати дитину до школи та щоб адаптація проходила максимально для неї комфортно. Перехід від дошкільного до шкільного віку зумовлений змінами в стосунках дитини оточуючими. Одні взаємини закінчуються, а на зміну їм приходять інші. З цього приводу діти часто відчують змішані почуття. Тому надважливим є підготувати дитину до цих змін. Якщо дитина зможе адаптуватися до змін, вона позитивно сприйматиме майбутнє навчання у школі [1, с.18].

Отже, дошкільний вік – час активного розвитку дитини. Самостійність та ініціативність дитини дозволяють їй по-новому досліджувати навколишній світ. Перед батьками та педагогами стоїть важливе завдання – дати їй можливості для розвитку фізичної, емоційної та пізнавальної сфер, а також навичок спілкування.

1.3. Арт-терапія як сучасний напрямок в освітньому процесі та її практичне застосування

Арт-терапія набуває все більшої актуальності. Її сміливо можна назвати сучасним та дієвим методом, який застосовують в освітньому процесі. Арт-терапевтичні технології ефективні у використанні для розв'язання проблем комунікативної компетентності дітей, підвищенні самооцінки, активності та впевненості, в подоланні страхів та тривоги, наповненні ресурсами та досягненні внутрішньої гармонії. Творча діяльність допомагає краще

зрозуміти себе, свої почуття та знайти спосіб спілкування із собою [34; 68, с. 100].

У сучасному суспільстві все більше зростає інтерес до арт-терапії як методу впливу на особистість за допомогою творчості. Трансформація соціально-політичної, економічної, культурно-інформаційної сфер, суспільства в цілому стимулює розвиток арт-терапевтичних технологій педагогічного та соціально-психологічного спрямування. Важливо відзначити значний профілактичний, психокорекційний та виховний ефект занять арт-терапією. Все частіше засоби та методи арт-терапії використовуються в освітньому процесі на різних ступенях навчання [37, с.56].

Мета арт терапії – навчити людей бачити сенс у власній творчості та зрозуміти взаємозв'язок між зображенням і власним внутрішнім світом [63, с. 52; 72, с. 98].

Арт-терапія – це метод зцілення за допомогою творчого самовираження, не терапія, а саме зцілення – досягнення цілісності (О. Вознесенська) [8, с.11]. Зцілення припускає духовну цілісність, гармонію духу і тіла. За своєю природою мистецтво – це психотерапевтичний метод, бо насамперед пов'язаний з адаптацією людини до навколишнього світу, сенсом існування Я і внутрішнім буттям людини [39; 55, с. 96].

Слово арт-терапія вперше почали використовувати в англомовних країнах приблизно в 40-і роки ХХ століття. Цим терміном позначалися різні за формою і теоретичним обґрунтуванням варіанти лікувальної та реабілітаційної практики [30, с. 6].

Для людини творчість – одна з можливостей проникнути в свій внутрішній світ і пізнати себе. Вона має можливість заглянути собі в душу. Коли людина малює, ліпить з глини, танцює або висловлює себе в інших видах мистецтва, це дозволяє їй розслабитися, розкритися і хоча б ненадовго опинитися в гармонії – гармонії з собою. У творчості втілюються почуття, надії і страхи, очікування і сумніви, конфлікти і примирення. Творчі

можливості як дитини, так і дорослого, реалізовані в процесі арт-терапії, припускають інтелектуальний, емоційний розвиток та розкриття творчого потенціалу особистості [50, с. 134]. В процесі творчої діяльності з'являється можливість відшукати сили для подолання перешкод і вирішення внутрішніх і зовнішніх конфліктів [16].

На сьогоднішній день, арт-терапія використовується не тільки в психотерапії та психології, а і в повсякденному житті, культурі, в різних практичних заняттях тощо. Перевагою арт-терапії є те, що практично кожна людина може займатись арт-терапевтичною роботою, як індивідуально, так і в груповій роботі, так як вона не вимагає від людини творчих здібностей чи художніх навичок [8; 10].

Сучасна арт-терапія суттєво відрізняється від арт-терапії, яка мала свій початок в середині XX століття. Арт-терапія теперішня – це напрям сучасної психотерапії, що стрімко розвивається та стає все більш популярною у професійному середовищі. Цей метод використовується з метою терапевтичного впливу та при вирішенні діагностичних, корекційних, психопрофілактичних завдань [39, с. 9; 64, с. 18].

Сміливо можна стверджувати, що саме застосування методу арт-терапії дає дуже гарні результати, має вагомий профілактичний та психокорекційний ефект від занять. Все частіше засоби та методи арт-терапії використовуються в освітньому процесі. За останні роки відбулися суттєві зміни серед пріоритетних цілей у системі освіти. Раніше головним і єдиним завданням виступало саме навчання, а зараз пріоритетним є необхідність особистісно-орієнтованого навчання, завдання якого полягає у всебічному і повноцінному розвитку дитини. Тобто увага концентрується не лише на успішності, засвоєнні знань, але і на психологічному, фізичному, емоційному стані дітей [11, с. 23; 21].

Стрімкі зміни сучасності кидають виклик кожній людині, тому важливим завданням є адаптація особистості до нових умов життєдіяльності.

Дошкільникам необхідно адаптуватися не лише до певних умов навчання, діяльності, групи, колективу, але і до постійної зміни життєвих стереотипів. Останнім часом арт-терапію все ширше застосовують в умовах освітнього процесу закладів дошкільної освіти (ЗДО). Використання методів арт-терапії активно займає свою нішу у професійній діяльності вихователів та психологів, які працюють в ЗДО. Щорічно збільшується кількість державних і приватних установ, які вводять до переліку методів роботи вихователів та психологів ЗДО арт-терапію. Сучасні педагоги, які працюють з дітьми дошкільного віку, мають володіти методами та прийомами арт-терапії [14, с. 54].

Освітні та розвиваючі програми ЗДО приділяють особливу увагу впровадженню в освітньо-виховний процес таких технологій, які дають змогу проводити навчання та виховання дітей в креативних, цікавих та сучасних формах, які спрямовані на забезпечення фізичного, соціально-емоційного, інтелектуального, духовного добробуту дітей дошкільного віку. Під час використання таких технологій важливо враховувати індивідуальні особливості вихованців [49].

Арт-терапію, як методику корекції, доцільно використовувати в комплексі функціонально-системної медико-соціальної реабілітації дітей з особливими освітніми потребами. Застосування арт-терапії підвищує пізнавальну активність дітей, сприяє сенсорному та руховому розвитку, концентрує увагу [22, с. 94].

Також арт-терапія дозволяє здійснювати більш ефективний вплив на формування емоційної сфери. Терапія означає лікування, але в умовах ЗДО впровадження таких технологій передбачає профілактичну дію і корекцію порушень розвитку та мовлення, поліпшення психоемоційного стану дошкільнят [25, с. 85].

Арт-терапія в діяльності спеціалістів ЗДО може використовуватися в діагностичних цілях, тому що за допомогою творчого самовираження своїх внутрішніх проблем на папері, за допомогою ліплення фігур, дитина доносить

педагогу інформацію про існуючу проблему, яку не наважилася б озвучити за допомогою словесного контакту. Тому для одних дітей, нездатних розповісти про свої проблеми, арт-терапія часто є єдиним методом діалогу між нею і педагогом, тому що висловити свої емоції за допомогою творчості їм набагато простіше, ніж розповісти про них. Даний метод сприяє налагодженню довірливим стосунків та більш швидкого розуміння психологами та вихователями внутрішнього світу дітей [25, с. 86; 45, с. 130].

О. Вознесенська розглядає арт-педагогічний супровід розвитку дитини як супровід суб'єкт-суб'єктних стосунків: розвиток моральності й корекції норм (конструктивне відновлення духовно-моральних принципів буття). Під арт-педагогічним супроводом мається на увазі комплексна-освітня технологія актуалізації внутрішніх ресурсів мотиваційної сфери творчого самовираження, що забезпечує успішний розвиток і саморозвиток особистості, розкриття її потенційних можливостей і надання психологічної допомоги й підтримки в подоланні проблем, що виникають у процесі конструктивної соціалізації особистості, яка сприяє її духовно-моральному розвитку [19, с. 5; 57, с. 135]. Головними завданнями арт-педагогічного супроводу є: попередження виникнення проблем розвитку дитини; допомога (сприяння) дитині у вирішенні актуальних завдань розвитку, соціалізації, навчання; психологічне забезпечення програми особистісного самовдосконалення.

Арт-терапію називають м'якою через те, що ступінь впливу психотерапевта на особистість в цьому випадку мінімізована, а сам процес лікування більше схожий на заняття хобі. При цьому значення і користь такої терапії не варто недооцінювати [30, с. 7].

Еволюція поняття арт-терапія відображає процеси відокремлення трьох самостійних напрямків: медичного, соціального, педагогічного. В її основі – діяльність творчого спрямування, яка виступає в якості терапевтичного, надихаючого, відволікаючого фактора [56, с. 64].

На думку К. Рудестама, завдання арт-терапії: дати соціально прийнятний вихід агресії та інших негативних почуттів, полегшити процес лікування (психотерапії) в якості допоміжного методу, отримати матеріал для психодіагностики, опрацювати пригнічені думки і почуття, встановити контакт з клієнтом, розвинути самоконтроль, сконцентрувати увагу на відчуттях і почуттях, розвинути творчі здібності і підвищити самооцінку [39].

К. Юнг вважав, що місія мистецтва полягає у подоланні самотності та відчуженості, досягненні людської солідарності, якісному стрибку у процесі соціалізації, формуванні світосприймання, залученні до духовних людських цінностей. Мистецтво – це той простір, де творчість, акт створення чогось нового є центром діяльності людини [39, с.12-13].

Науковці зазначають, що діти, в порівнянні з дорослими, мають тісний взаємозв'язок тілесного і духовного. Дорослі люди намагаються контролювати своєю поведінкою, а діти цього не роблять, відразу проявляють свої почуття. Особливо діти, які мають порушення мовлення і не можуть описати свої почуття та емоції, дуже вдало проявляють в творчій діяльності. Отже, в даному випадку творчість виступає компенсаторним фоном для самореалізації та засобом спілкування [36, с. 302; 81].

Мову образотворчого мистецтва сміливо можна назвати мовою дітей. Ще К. Ушинський писав «... діти мислять образами, кольорами, звуками, відчуттями», тому необхідно спиратися на ці особливості дитячого мислення [39, с. 13].

Робота фантазії проявляється у візуальних образах, а лише потім – у словах. Малювання є своєрідним оповіданням дитини про розвиток і формування окремих систем психіки. Отже, можна стверджувати, що образотворча діяльність є природним і безпечним для дошкільника видом діяльності. Дитина створює на папері свій особливий світ, який належить тільки їй [17].

У контексті реформ, які відбулися в освіті провідну нішу займає використання діагностично-корекційних прийомів та методів за допомогою арт-терапії, що є інноваційними, ефективними та перспективними [17; 62, с. 389]. Можна навести велику кількість прикладів, коли творча діяльність додавала наснаги та наповнювала ресурсами людей у різноманітних складних життєвих ситуаціях [6, с. 174; 35, с. 40].

Отже, творча діяльність дитини є важливим елементом її розвитку. Процес сприйняття мистецтва дітьми є складною психічною діяльністю, що поєднує в собі пізнавальні та емоційні моменти. Дитяча творчість забезпечує їх сенсорний розвиток, здатність розрізняти кольори, форми, звуки, забезпечує розуміння засобів виразності різноманітних видів мистецтва [80]. На сучасному етапі арт-терапія – це самостійний напрямок у профілактичній, лікувальній, корекційній та педагогічній роботі, який використовується для допомоги дітям із проблемами у розвитку [39, с. 14; 42, с. 332].

Ізотерапія, драматерапія, музикотерапія, лялькотерапія, казкотерапія, танцювально-рухова терапія, піскова терапія націлені на самопізнання та самовираження. Творча діяльність дуже велике значення відіграє у житті дитини з особливими освітніми потребами. Саме творчість є стимулом для дітей з особливими потребами спілкуватися та комунікувати [3, с. 278; 23, с.69].

В арсеналі арт-терапії великий вибір занять образотворчого і художньо-прикладного характеру запропонований дітям, які мають на меті активізувати спілкування з фахівцем для більш чіткого, зрозумілого вираження своїх емоцій, внутрішніх конфліктів, страхів [52, с. 766; 56, с. 64].

Результативним засобом психокорекції є казкотерапія. Через казку перед дитиною розкривається її внутрішній світ, розвивається її індивідуальність та особливість [57, с. 103]. Отже, можна зробити висновок, що у психокорекційній роботі з дітьми, які мають мовленнєві порушення, застосування казкотерапії є ефективним [33, с. 102; 34, с. 50].

Дослідженнями доведено, що проблема соціалізації людей з особливими потребами є досить актуальною. Так як дитині необхідно почуватися комфортно у соціальному середовищі, також вона має віднайти своє місце в ньому, реалізуватися. Враховуючи той факт, що пізнання навколишнього середовища у дітей відбувається саме через органи чуття, важко переоцінити важливість та необхідність нормального функціонування цих органів [31; с. 21].

У практичній діяльності арт-терапевтів та психологів як один із методів, який сприяє соціальній активності, розвитку комунікативних навичок є музикотерапія [43, с. 23]. Саме музика підсилює емоційне сприймання. Внутрішні імпульси, які з'являються під час прослуховування музики, впливають на її характер. Музика є стимулом нервових центрів [12; 21].

Методи музикотерапії поділяють на такі, що спрямовані на емоційну активізацію, тренінгові, релаксуючі та комунікативні. Можна зробити висновок, що музикотерапія позитивно впливає на дітей з особливими потребами та допомагає розслабитись, поринути у власний внутрішній світ, концентрує на вирішення проблем, знімає стрес [33, с. 103].

Отже, в результаті використання арт-терапевтичної корекції створюються додаткові можливості для внутрішньо-особистісної комунікації. Арт-терапія є дієвим методом гармонізації розвитку особистості та сприяє соціалізації та її інтеграції в суспільство [45, с. 130].

В практичній діяльності фахівці дошкільних закладів арт-терапію застосовують на етапі рефлексії у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами [83]. В деяких випадках використання методу арт-терапії має лікувальний характер. Як, наприклад, у разі розумової відсталості, аутизму, грубих емоційних і поведінкових порушень у дитини і здійснюється в медичних установах або в спеціальних школах, або дитячих будинках та будинках дитини [7, с. 159; 69; 71]. У інших випадках арт-терапія застосовується з профілактичною метою і проводиться в звичайних шкільних, дошкільних

зкладах [84, 146]. Дошкільник використовує творчу діяльність як спосіб осмислення дійсності і своїх взаємин з нею. Дитячі малюнки можуть багато розповісти про дитину, яка їх намалювала, наприклад можна визначити рівень інтелектуального розвитку та психічну зрілість [10, с. 211-212].

Таким чином, можна зробити висновок, що арт-терапія є сучасним напрямком, який застосовують в освітньо-виховному процесі. Її широко використовують у своїй роботі фахівці закладів різних форм підпорядкування. Вона стає актуальною та постійно застосовується у роботі по формуванню ціннісного ставлення до життя та чіткої життєвої позиції у дітей з особливими освітніми потребами.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

У першому розділі роботи були порушені питання теоретичної частини арт-терапії, як ефективного сучасного методу, який набуває все ширшого застосування. Розглянуто історію розвитку та становлення арт-терапії, проаналізовано застосування даної терапії в освітньому процесі, висвітлено сучасність арт-терапії та її практичне застосування в діяльності багатьох закладах незалежно від форм підпорядкування, будь-то освітній заклад чи медичний. У наш час цікавість до арт-терапії тільки підтверджує свою актуальність. З кожним роком психологія в поєднанні з мистецтвом приносить свої позитивні результати на розвиток дитини, яка допомагає в подоланні багатьох проблем та наповненні ресурсами. Велика кількість досліджень являється підтвердженням стрімкого розвитку арт-терапії.

У сучасному житті арт-терапія набуває все ширшого застосування, вона позитивно впливає на особистість за допомогою творчості. Все частіше засоби та методи арт-терапії використовуються в багатьох сферах людського життя: в освітньому процесі; з метою профілактики багатьох захворювань; допомагає в розвитку комунікації та соціалізації; підвищує рівень стресостійкості; в корекційній роботі з дітьми дошкільного віку з особливими освітніми потребами.

Для позначення форм терапії творчою діяльністю застосовуються так звані блокові поняття:

- Гримотерапія (направлення арт-терапії, яке спрямоване на розвиток способів внутрішнього діалогу між свідомим та несвідомим дитини) [57, с. 102];

- Ізотерапія (направлення, яке є найбільш розвиненим в арт-терапії та спрямоване на використання образотворчих ресурсів та можливостей для особистісного розвитку);

- Фототерапія (напрямок в арт-терапії, який полягає в застосуванні фотографій, які допомагають вирішити проблеми та внутрішні конфлікти, сприяють розвитку та гармонізації);
- Лялькотерапія (напрямок арт-терапії, який передбачає створення та використання ляльки з метою психічного зцілення, розвитку та гармонізації);
- Музикотерапія (основою даної терапії є психотерапевтичний вплив музики на людину. Музика здатна ввести дитину в особливий стан, пробудити позитивні емоції та підвищити рівень творчої чутливості);
- Пісочна терапія (направлена на глибинну роботу з емоціями та почуттями, сприяє аналізу власної поведінки, відкриває доступ до закритих почуттів);
- Казкотерапія (направлення в психокорекції, яке полягає у використанні вигаданих казок та історій, які сприяють досягненню терапевтичного ефекту).

Великою перевагою арт-терапії є те, що кожна людина будь то дитина чи дорослий незалежно від віку, може займатись арт-терапією, як індивідуально, так і в груповій роботі, тому що дана терапія не вимагає художніх та творчих навичок, так як мета терапії полягає не в кінцевому результаті творчого продукту, а в процесі.

В сучасній психології арт-терапія як терапія мистецтвом є одним із методів психологічної роботи, яка надає можливості для самореалізації та допомагає людині віднайти гармонію зі світом, сприяє покращенню психологічного стану. Арт-терапія заснована на активізації творчого потенціалу людини, внутрішніх механізмів саморегуляції та зцілення.

Отже, арт-терапія в освітньому процесі – це інноваційний сучасний метод, який характеризується комплексом різноманітних творчих завдань, нових технологій; відносною самостійністю від інших складових педагогічної діяльності та здатністю до інтеграції.

За допомогою застосування тих чи інших видів арт-терапії як для дітей так і для дорослих завдання даного напрямку вирішуються досить швидко і ефективно. Можна стверджувати, що арт-терапія екологічний метод, за допомогою якого відбувається зцілення душі.

РОЗДІЛ 2. ВИКОРИСТАННЯ АРТ-ТЕРАПІЇ В УМОВАХ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ЗАКЛАДІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ

2.1. Арт-терапія для дітей з особливими освітніми потребами: діагностика, корекція, терапія та виховання

Сучасна арт-терапія стрімко набуває популярності та широкого використання у роботі дошкільних закладів. Вона являє собою методику терапії або корекції за допомогою творчої діяльності. Даний метод вважається одним із найбільш м'яких, але досить дієвих методів роботи, що дає змогу встановити контакт навіть із найпроблемнішими дітьми. Дошкільники не завжди відкриті для розмов про свої почуття, не розуміють як вирішити свої проблеми, а тим більше визнавати їх, ще не вміють. Тож методи арт-терапії стануть у нагоді [8, с. 7; 41].

У різних країнах існують різні моделі арт-терапії. Слід зазначити про відсутність протипоказань і обмежень у даній методиці. Головна мета арт-терапії полягає у пошуку гармонії та дослідженні внутрішнього світу особистості [8, с. 15].

В даний час маємо не втішну статистику, яка з кожним роком зростає та все більше дітей мають особливі освітні потреби. Заклади дошкільної освіти під час освітнього процесу широко використовують арт-терапію, особливого значення арт-терапія набуває в роботі з дошкільниками, які мають особливості індивідуального розвитку [24, с. 64; 47].

Арт-терапія – це спеціалізована форма психотерапії, заснована на мистецтві, в першу чергу образотворчій і творчій діяльності. Творча діяльність надає можливість пізнати свій внутрішній світ, пізнання та розуміння себе,

своїх почуттів, емоцій, страхів. Даний метод надає можливість розслабитися, заспокоїтися, розкритися і опинитися в гармонії з власною душею [8, с. 51; 54, с. 112].

Існує велика кількість видів арт-терапії: музична, пісочна терапія, ізотерапія, казкотерапія, лялькотерапія, робота з пластичними матеріалами (глина, пластилін), анімаційна терапія, танцювальна терапія, мандалатерапія, фототерапія, терапія тілесно-орієнтована [28; 58, с. 116].

Арт-терапія може застосовуватися як в груповій формі так і індивідуально. Вона може бути доповненням до інших методів і напрямів освіти. Під час занять дошкільники можуть відкрити в собі нові таланти. Також арт-терапія сприяє соціальній адаптації [26, с. 21; 46, с. 76]. Метод в основному використовує засоби невербального спілкування. Це дуже важливо для тих дітей, які мають затримку мовленнєвого розвитку та не мають можливості виразити свої почуття словами. Доречно зазначити, що залучення дитини до мистецтва збагачує її, розкриває творчий потенціал [24, с. 66].

Отже з огляду на вищезазначене, можна зробити висновок, що арт-терапія є ефективним та дієвим методом і тому доцільно її використовувати у діагностичній, навчальній та корекційній діяльності логопедів, дефектологів, вихователів, психологів, музичних та інших педагогічних працівників освітніх закладів і не варто її вважати тільки прерогативою психотерапевтів [15, с. 37; 47; 85, с. 168].

Арт-терапія має значну кількість переваг в порівнянні з іншими методами. До переваг даного методу можна віднести те, що вона є засобом розкриття внутрішнього світу дитини. Бо діти на відміну від дорослих ще не вміють висловлювати свої почуття, емоції, настрій, їм зручніше висловлювати думки за допомогою творчості. У процесі творчої діяльності знімається напруга, вирішуються внутрішні конфлікти; вона дає позитивний заряд енергії, для дитини арт-терапія – це гра, яка є необхідною для її життєдіяльності [57, с. 101]. Діти дошкільного віку охоче самі собі

придумують рольові ігри, які в свій час можуть бути діагностичним матеріалом для психологів [6, с. 174; 23, с. 69; 51, с. 12].

Арт-терапією накопичено значний багаж цінних знань, методів і прийомів, які з успіхом можуть бути використані в практиці в роботі з дітьми дошкільного віку з особливими освітніми потребами [38; с. 283]. Використання елементів даного методу надає можливість активізувати розвиток творчості дітей, вираженні почуттів та емоцій, сприяти соціалізації, підвищити самооцінку та впевненість в собі. Крім того, елементи і методи арт-терапії позитивно впливають на загальний фізичний стан та на емоційну сферу дітей з особливими освітніми потребами, адже саморозкриття через художню експресію сприяє позитивному настрою [21].

2.2. Опис психодіагностичних методик

Для проведення дослідження було використано методики на визначення психічних процесів дітей та дослідження емоційної сфери, оцінки проявів тривоги; виявлення особистісних особливостей дитини за методиками: Злови кульку, Пограй з кольоровими кубиками, Намалюй доріжку або будиночок, проективна методика Малюнок дерева [59].

Дослідження проводилось у два етапи. На першому етапі за допомогою методики Злови кульку [44] була проведена діагностика психічних процесів у дітей дошкільного віку. Завдання цієї методики направлено: на встановлення контакту і співпраці дитини з дорослим; на виявлення розуміння дитиною словесної інструкції; на вміння стежити за тим, як рухається предмет; на визначення рівня розвитку ручної моторики. За допомогою методики Пограй з кольоровими кубиками [44] було досліджено вміння дітей виділяти колір, як ознаку; вміння розрізняти і називати кольори. За методикою Намалюй (доріжку або будиночок) [44] досліджено розуміння мовної інструкції, рівня

розвитку передумов до предметного малюнку, визначено провідну руку та узгодженість дій рук.

На другому етапі було проведено проєктивну методику Малюнок дерева [59]. Дана методика спрямована на дослідження емоційної сфери дошкільників. Тест запропонований Ф. Гуденаф для дослідження пізнавальної здатності. К. Маховер розробила систему критеріїв, що дають можливість оцінювати особистісні особливості. Малюнок дерева традиційно розглядається у проєктивній психодіагностиці як автопортрет, у якому цілісно відображається ставлення до себе, самооцінка, характер взаємовідносин дитини з оточенням, а також її особистісні якості.

Під час основного етапу було проведено тестування, збір, обробка та аналіз отриманих даних.

Учасниками дослідження були вихованці Луганського обласного будинку дитини №2. Так як респондентами були діти дошкільного віку, я самостійно провела тестування з дітьми пояснюючи інструкцію. Далі мною були заповнені протоколи, в які внесено результати проведеної методики. На основі отриманих даних заповнено зведені таблиці, в яких зазначені результати роботи з респондентами.

У дослідженні взяло участь 30 респондентів. Наведено детальний опис методик, які використовувались при проведенні дослідження.

Методика Злови кульку [44] є діагностичним інструментом психічних процесів у дітей дошкільного віку. Завдання методики направлено: на встановлення контакту і співпраці дитини з дорослим; на виявлення розуміння дитиною словесної інструкції; на вміння стежити за тим, як рухається предмет; на визначення рівня розвитку ручної моторики.

Обладнання: жолобок, кулька.

Проведення обстеження: психолог кладе кульку на жолобок і просить дитину: Лови кульку! потім повертає жолобок і просить прокотити кульку по жолобку: Коти! Дорослий ловить кульку. Так повторюється чотири рази.

Навчання: якщо дитина не ловить кульку, дорослий показує йому два-три рази, як це треба робити, навчання йде по показу.

Оцінка дій дитини:

- прийняття завдання;
- розуміння мовної інструкції;
- бажання співпрацювати (грати) з дорослим;
- ставлення до гри;
- результат;
- ставлення до результату.

Результати проведеного обстеження (в балах):

1 – дитина не починає співпрацювати навіть після навчання, веде себе неадекватно (кидає кульку, бере кульку в рот і т. д.);

2 – дитина навчилась і починає співпрацювати, намагається котити та ловити кульку, але це не завжди вдається;

3 – дитина самостійно приступає до співпраці, але піймати кульку не завжди вдається через моторні труднощі; після навчання результат позитивний;

4 – дитина відразу починає співпрацювати з дорослим; успішно ловить і котить кульку.

Наступна методика, яку було проведено **Пограй з кольоровими кубиками** [44].

Завдання направлено: на виявлення умінь дитини виділяти колір, як ознаку; на виявлення умінь розрізняти і називати кольори.

Обладнання: кольорові кубики: два червоних; два синіх; два жовтих; два зелених.

Проведення обстеження: перед дитиною ставлять два (чотири) кольорових кубика і просять показати такий, який знаходиться в руці дорослого: Візьми кубик такий, як у мене. Потім психолог просить показати

кубики: Покажи, де червоний, а тепер, де жовтий. Далі пропонують дитині по черзі назвати колір кожного кубика: Назви, якого кольору цей кубик.

Навчання: якщо дитина не розрізняє кольори, то психолог навчає її. В тих випадках, коли дитина розрізняє кольори, але не виділяє по слову, його вчать виділяти по слову два кольори, повторивши при цьому назву кольору два-три рази. Після навчання знову перевіряється самостійне виконання завдання.

Оцінка дій дитини:

- прийняття завдання;
- звернення дитиною кольору;
- впізнавання кольору по слову;
- знання назви кольору;
- мовний супровід;
- результат;
- ставлення до своєї діяльності.

Результати проведеного обстеження (в балах):

1 – дитина не розрізняє кольори навіть після навчання.

2 – дитина розрізняє два кольори, але не виділяє колір по слову навіть після навчання; байдужа до кінцевого результату.

3 – дитина розрізняє і виділяє колір по слову; проявляє інтерес до результату.

4 – дитина розрізняє кольори; виділяє їх по слову; називає основні кольори; зацікавленість в кінцевому результаті.

Намалюй (доріжку або будиночок) [44]

Завдання направлено: на виявлення розуміння мовної інструкції, на виявлення рівня розвитку передумов до предметного малюнку, на визначення провідної руки, на визначення узгодженості дій рук.

Обладнання: олівець, папір.

Проведення обстеження: дитині дають аркуш паперу і олівець, просять намалювати доріжку (будиночок). Навчання не проводиться.

Оцінка дій дитини:

- прийняття завдання та ставлення до неї;
- розуміння мовної інструкції;
- оцінка результату діяльності;
- результат;
- відношення до результату.

Результати проведеного обстеження (в балах):

1 – дитина не використовує олівець для малювання по паперу, поводить неадекватно, мовну інструкцію не виконує.

2 – дитина прагне щось зобразити (черкання), до кінцевого результату байдужа, не визначена провідна рука; немає узгодженості дії обох рук.

3 – дитина розуміє інструкцію, малює доріжку, зображуючи її багаторазовими переривчастими лініями без певного напрямку; розуміє кінцевий результат своїх дій; визначена провідна рука, але узгодженості дій обох рук немає.

4 – дитина виконує завдання відповідно мовної інструкції, зацікавлена в кінцевому результаті (в більшості випадків це пряма безперервна лінія), чітко визначена провідна рука, спостерігається узгодженість дій обох рук.

Ще одна методика, яку було проведено – **проективна методика Малюнок дерева** [59, с.17].

Мета даної методики – виявлення особистісних особливостей дитини.

Обладнання: чистий аркуш паперу формату А-4. Аркуш кладуть перед дитиною вертикально. Щоб не вплинути на розміщення малюнку на аркуші, підписувати його слід після закінчення роботи. Вибір, чим малювати (ручкою, простим олівцем, кольоровими олівцями, фломастерами), дитина має обирати сама.

Інструкція: намалювати дерево, яке кому подобається (ніяких додаткових пояснень або рекомендацій давати не можна).

Інтерпретація:

Кольори

Забарвлення малюнка розкриває інтелектуальний та емоційний світ дитини. Якщо малюк обрав стандартні для даної теми кольори, то це говорить про нормальний рівень його інтелектуального та загального розвитку, адекватне та реалістичне сприйняття дійсності. Нестандартні кольори дерева свідчать про оригінальне мислення й бурхливу фантазію. Якщо малюк зобразив дерево, використовуючи лише один простий олівець, це говорить про його низький інтелектуальний рівень. Хоча іноді це може означати і поганий настрій під час малювання. Дитина, яка використовує похмурі кольори, скоріш за все, емоційно пригнічена і, можливо, має проблеми з пам'яттю.

Загальний розмір дерева відображає емоційно-забарвлене відчуття власної цінності та значущості.

Велике (більш як $2/3$ аркуша) – впевненість в собі, повнота життя, енергетичне багатство. Розмір дерева $1/2 - 2/3$ аркуша є найбільш типовим.

Зменшення розміру дерева (до $1/3$ аркуша і менше) свідчить про відсутність впевненості у собі, про відчуття дитиною власної незначущості, непотрібності, про знижену загальну енергетику.

Занадто дрібне зображення часто свідчить про перевтому людини, скутість, інертність.

Занадто великі розміри зображення – внутрішня розкутість, свобода.

Малюнок дерева займає весь аркуш, так, що стовбур та крона навіть не помістилися на аркуші повністю (вийшли за верхній край аркуша), свідчить про надмірну активність дитини.

Розміщення дерева на аркуші

Розміщення малюнка у верхній частині аркуша свідчить про мрійливість дитини, відсутність схильності до активних дій, у нижній – свідчить про

практичність, приземленість, про те, що дитина живе сьогоднішнім днем. Якщо дерево зсунуте ліворуч, то дитина тяжіє до матері, перебуває під її впливом; зсунуте праворуч – тяжіє до батька, зазнає його впливу.

Стовбур

Символізує внутрішній стержень дитини, її особистісний потенціал. Прямий і рівний, правильної форми стовбур говорить про те, що малюк упевнений у собі, спокійний, розсудливий. Якщо ваш художник намалював основу стовбура, розширену вліво, то він мрійник, не дуже рішучий. Основа стовбура, розширена вправо, свідчить про надмірне благородум'я, цілеспрямованість і навіть упертість у здобутті бажаного. Округла і розширена в обидва боки – повільність дитини, відповідальність і надійність. Стовбур, закритий зверху, свідчить про імпульсивність, несформованість абстрактного мислення. Стовбур відображає силу «Я», віру дитини у власні можливості. Це найбільш важлива характеристика для прогнозу адаптації та потенціалу особистісного розвитку дитини. Якщо дерево дуже мале (буквально 2-4 см), але при цьому стовбур товстий (2см і більше), то такі діти добре адаптуються і у подальшому завойовують повагу у своєму оточенні.

Форма стовбура

Стовбур у вигляді моркви догори гострим кінцем інтерпретується як інфантильність, збереження установок та манери поведінки, властивих молодшим дітям.

Стовбур – у вигляді моркви гострим кінцем донизу означає певну зайву дорослість, яка буває властива самостійним, незалежним дітям.

Дерево, роздвоєне від стовбура, спостерігається в малюнках близнят, або осіб, у яких родинні зв'язки з членами сім'ї дуже значущі.

Стовбур, розчеплений у верхній частині (явно розходить від середини) свідчить про наявність установок, що конфліктують; про інтереси, які важко узгоджуються; про неможливість здійснити вибір; про прагнення зберегти й

те й те. Така ситуація може провокувати істерики, поведінкові зриви, довести до неврозу.

Дерево, розщеплене донизу, або стовбури, що перехрещуються можливі психічні порушення, які пов'язані з подвійністю внутрішнього життя, що не є наслідком якоїсь інтриги, з розчепленням внутрішнього світу потрібна консультація психіатра.

Тип дерева

Листяне дерево – звичайні, нормальні стосунки з людьми;

Хвойне дерево –колючі взаємини з людьми (глузування і т.ін.);

Пальма – демонстративність у спілкуванні.

Крона

Ця деталь дерева розкаже про енергетичний потенціал дитини. Якщо крона схожа на хмару, то це свідчить про високий рівень самоконтролю у малюка, обережність у справах. Крона-круг – спокійність, самодостатність, можливо, егоцентризм. Крона із завитками говорить про життєрадісність, багатий енергетичний потенціал, почуття гумору. Крона з каракулями чи заштрихована – про тривожність, напруженість, невміння зосередитися, нерішучість. Крона ще характеризує комунікативну сферу. Наявність замкненого силуету крони свідчить про обмежене, чітко визначене коло спілкування. Коли крона не замкнена, дитина відкрита, готова до встановлення нових контактів. Якщо крона складає 1/2 – 2/3 величини дерева, то потреба у спілкуванні відповідає нормі. Збільшення або зменшення крони відносно вказаних розмірів відображає підвищення або зниження потреби у спілкуванні щодо звичайного рівня її прояву.

Яблука на дереві (або будь-які фрукти, квіти, метелики)

Свідчить про симбіотичний зв'язок з матір'ю, залежність від матері, прихильність до неї й природне підпорядкування її впливу. Крім того, листя, квіти і фрукти на деревах говорять про спостережливість, точність, пунктуальність, легкий характер, ентузіазм, розвинене естетичне почуття,

потребу бути визнаним оточуючими. Наявність на дереві плодів ще характерно для осіб, що прагнуть до результативності в діяльності.

Гілки

Товсті гілки (одна або кілька) явно нижчі за крону й окремо від неї свідчать про наявність діяльності, яка заміщає й спрямована на компенсацію неуспішності дитини у основній діяльності. Провідна діяльність стає незначущою, оскільки потреба у досягненнях задовольняється діяльністю, яка заміщає основну. Гілки на всі боки – досліджуваний шукає впевненості в різноманітних контактах. Розпорошується. Збуджений. Крім того, гілки в різні сторони – пошук самоствердження. Відсутність гілок – труднощі встановлення контактів. Пониклі, тонкі гілки, тонкий стовбур, слабе натискання – характерні для малюнків чутливих, вразливих, тривожних дітей. Гілки спрямовані вниз. Якщо малюють конкретно вербу, то це депресія і замкнутість. Гілки спрямовані вгору. Дерево міцно стоїть на землі, гілки вгору, у дитини все в нормі і вона повністю задоволена. Якщо дитина малює стовбур і гілки однією лінією без переривання, це його бажання втекти від реальності, відмова реально дивитися на речі. Якщо всі гілки з'єднані в коло, то це бажання надавати допомогу іншим. Достаток гілок, зелені, бажання зайнятися собою, своїм зростом.

Листя

Наявність листя (або замкненого силуету крони) свідчить про те, що потреба у спілкуванні задовольняється; відсутність листя, кілька листочків на голих гілках, листя що опало – потреба у спілкуванні не задовольняється. Відсутність листя може також свідчити про невміння спілкуватися. Промальовування листя свідчить про вибірковість спілкування, про те, що дитина враховує особливості людини, з якою вона спілкується. Падаючі (або опалі) листя – ознака відчуття себе покинутим, розчарованим. Листя опадає – розпач, безсилля. Листя спрямоване вгору (гілки спрямовані до верху сторінки) – порив, ентузіазм, прагнення до домінування.

Дупло

Дитина малює дупла – це можуть бути перенесені якісь неприємні моменти. Зображення на дереві гнізда, птахів та інших тварин означає, що дитина має особливе ставлення до природи, для неї зазвичай і дерево чийсь будинок. Для таких людей характерним є прагнення доглядати за тваринами, рослинами.

Сонце

Сонце ліворуч свідчить про авторитет або тиск з боку дорослих.

Хмаринки

Хмаринки ліворуч – втрата контакту з матір'ю, відсутність її виховного впливу; хмаринки праворуч – втрата контакту з батьком. Суцільні хмаринки по усій горі аркуша, хмари брудно-сіро-синього кольору – повне порушення емоційного контакту з батьками, дитина полишена на саму себе. Якихось виховних впливів, турбот з боку батьків не спостерігається.

Пеньок

Свідчить про те, що дитина, не бачить жодних перспектив у майбутньому, життя може здаватися для неї закінченим. Вона не бачить себе у тому майбутньому, яке на неї чекає. Аналогічно інтерпретується зламане дерево. Крім того, зламане дерево свідчить про сильне потрясіння, переживання.

З крони дерева виростають самостійні дерева з кронами

Можливі шизофренічні порушення психіки, відхід у вигаданий світ, фантастичні страхи (необхідна консультація психіатра).

Стовбур замкнений, фактично являє собою дві паралельні палки, або схожий на дошку від паркана, яку рівно зрізали зверху; гілки грубі, товсті, схожі на колоди або дошки паркана, розходяться перпендикулярно від стовбура, листя немає – свідчить про наявність елементів аутизму у поведінці, порушенні спілкування, світосприйняття, емоційної депривації (необхідна консультація психіатра).

Коріння

Коріння є елементом, частиною дерева, і пов'язане воно із землею, харчуванням, відновленням, природою. Це основа дерева, матеріальна опора. Зазвичай діти малюють коріння частіше парними лініями, ніж однією. Коріння, намальовані поодинокими лініями вказує на більш примітивну особистість. Такі діти мають зазвичай схильність до виконання виконавчої, важкої роботи. Як правило, до 12 років діти не малюють коріння дерев. Промальовані коріння дерева, це опора на інших, а також бажання зрозуміти себе, внутрішні зміни.

2.3. Психологічний та статистичний аналіз результатів констатувального експерименту

На думку авторів методик на початку обстеження використовуються такі тести і методики, які, з одного боку, дають можливість відразу висвітлити найрізноманітніші особливості дитини, а з іншого – саме через свою проєктивну невизначеність не допускають негайної постановки вузьких діагнозів, але в той же час дають підстави для гіпотез, які і слід надалі уточнювати. При такій принципово нежорсткій процедурі обстеження у психолога поступово складається достатньо багатовимірний і живий індивідуальний образ дитини, не дуже абстрагований від конкретних особливостей дитини особистого досвіду і не дуже затиснутий понятійними схемами професійної діагностики [44, с. 96].

Крім того, якісна картина внутрішнього світу дитини, яка виявляється в процесі обстеження, не завжди потребує строгих кількісних оцінок, хоч і спирається на знання вікової норми в її індивідуалізованих варіантах.

Оцінка дій дитини, відповіді та інтерпретація отриманих результатів за методикою Злови кульку наведені нижче (див. табл. 2.1 - 2.3).

Таблиця 2.1

Оцінка дій дитини

№ з/п	Дії	Оцінка
1	прийняття завдання	
2	розуміння мовної інструкції	
3	бажання співпрацювати (грати) з дорослим	
4	ставлення до гри	
5	результат	
6	ставлення до результату	

Інтерпретація отриманих результатів за методикою Злови кульку (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Відповіді до методики Злови кульку

Кількість балів	Вміння
1	дитина не починає співпрацювати навіть після навчання, веде себе неадекватно (кидає кульку, бере кульку в рот і т. д.);
2	дитина навчилась і починає співпрацювати, намагається котити та ловити кульку, але це не завжди вдається;
3	дитина самостійно приступає до співпраці, але піймати кульку не завжди вдається через моторні труднощі; після навчання результат позитивний;
4	дитина відразу починає співпрацювати з дорослим; успішно ловить і котить кульку.

Обробка та інтерпретація отриманих результатів (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Зведена таблиця результатів за методикою Злови кульку

№ з/п	Респонденти:	Результати	№ з/п	Респонденти:	Результати
1	Давид О. (6 років)	4	16	Артем Л. (4 роки)	3
2	Євген О. (4 роки)	3	17	Артем К. (5 років)	2
3	Вікторія І. (3 роки)	4	18	Аліна Д. (5 років)	4
4	Віктор І. (3 роки)	4	19	Анастасія Д. (4 роки)	4
5	Мирослава С. (3 роки)	2	20	Тимофій Х. (5 років)	4
6	Владислава Ш. (4 роки)	4	21	Сергій Т. (4 роки)	3
7	Дмитро Т. (4 роки)	4	22	Макар Ш. (3 роки)	4
8	Марія П. (4 роки)	4	23	Дмитро Л. (4 роки)	4

9	Мирослава П. (5 років)	4	24	Михайло К. (4 роки)	4
10	Кирило К. (6 років)	4	25	Іван З. (4 роки)	4
11	Поліна К. (4 роки)	3	26	Ринад А. (3 роки)	3
12	Макар С. (3 роки)	3	27	Дарина П. (6 років)	4
13	Сергій С. (6 років)	4	28	Богдан А. (4 роки)	4
14	Сергій К. (6 років)	4	29	Максим З. (4 роки)	4
15	Владислав Л. (6 років)	2	30	Мілана Б. (4 роки)	4

21 дитина з 30 демонструє гарні результати, що свідчить про встановлення контакту і готовності до співпраці дитини з дорослим; 21 респондент повністю розуміє мовну інструкцію; вміє стежити за тим, як рухається предмет; рівень розвитку ручної моторики на достатньому рівні. 6 дітей з 30 самостійно приступають до співпраці, але піймати кульку не завжди вдається через моторні труднощі; після навчання результат позитивний. 3 дітей з 30 – після повторного пояснення інструкції і навчання починають співпрацювати, намагаються котити та ловити кульку, але це не завжди вдається.

Оцінка дій дитини, відповіді та інтерпретація отриманих результатів за методикою Пограй з кольоровими кубиками наведені в таблицях (див. табл. 2.4 – 2.6).

Таблиця 2.4

Оцінка дій дитини

№ з/п	Дії	Оцінка
1	прийняття завдання	
2	розуміння мовної інструкції	
3	бажання співпрацювати (грати) з дорослим	
4	ставлення до гри	
5	результат	
6	ставлення до результату	

Таблиця 2.5

Відповіді до методики Пограй з кольоровими кубиками

Кількість балів	Вміння
1	дитина не розрізняє кольори навіть після навчання
2	дитина розрізняє два кольори, але не виділяє колір по слову навіть після навчання; байдужа до кінцевого результату

3	дитина розрізняє і виділяє колір по слову; проявляє інтерес до результату
4	дитина розрізняє кольори; виділяє їх по слову; називає основні кольори; зацікавленість в кінцевому результаті

Обробка та інтерпретація отриманих результатів (див. табл. 2.6)

Таблиця 2.6

Зведена таблиця результатів за методикою

Пограй з кольоровими кубиками

№ З/п	Респонденти:	Резуль- тати	№ З/п	Респонденти:	Резуль- тати
1	Давид О. (6 років)	4	16	Артем Л. (4 роки)	3
2	Євген О. (4 роки)	2	17	Артем К. (5 років)	1
3	Вікторія І. (3 роки)	3	18	Аліна Д. (5 років)	4
4	Віктор І. (3 роки)	3	19	Анастасія Д. (4 роки)	4
5	Мирослава С. (3 роки)	2	20	Тимофій Х. (5 років)	4
6	Владислава Ш. (4 роки)	4	21	Сергій Т. (4 роки)	3
7	Дмитро Т. (4 роки)	4	22	Макар Щ. (3 роки)	4
8	Марія П. (4 роки)	4	23	Дмитро Л. (4 роки)	4
9	Мирослава П. (5 років)	4	24	Михайло К. (4 роки)	2
10	Кирило К. (6 років)	4	25	Іван З. (4 роки)	4
11	Поліна К. (4 роки)	3	26	Ринад А. (3 роки)	2
12	Макар С. (3 роки)	3	27	Дарина П. (6 років)	4
13	Сергій С. (6 років)	4	28	Богдан А. (4 роки)	4
14	Сергій К. (6 років)	4	29	Максим З. (4 роки)	4
15	Владислав Л. (6 років)	2	30	Мілана Б. (4 роки)	4

За результатами методики Пограй з кольоровими кубиками високі показники у 18 респондентів, що свідчить про вміння розрізняти кольори; виділяти їх; діти зацікавлені в кінцевому результаті. 6 вихованців показали такі результати – розрізняють та вміють виділяти колір по слову; проявляють інтерес до результату. Отримані результати у 5 дітей наступні: вміють розрізняти два кольори, але не виділяють колір по слову навіть після навчання; мають байдужість до кінцевого результату. 1 дитина не розрізняє кольори навіть після навчання.

Наступна методика, яку було проведено Намалюй доріжку або будиночок. Відповіді та інтерпретація отриманих результатів вищезазначеною методикою наведені у таблицях нижче (див. табл. 2.7 – 2.8)

Таблиця 2.7

Відповіді до методики Намалюй доріжку або будиночок

Кількість балів	Вміння
1	дитина не використовує олівець для малювання по паперу, поводиться неадекватно, мовну інструкцію не виконує;
2	дитина прагне щось зобразити (черкання), до кінцевого результату байдужа, не визначена провідна рука; немає узгодженості дії обох рук;
3	дитина розуміє інструкцію, малює доріжку, зображуючи її багаторазовими переривчастими лініями без певного напрямку; розуміє кінцевий результат своїх дій; визначена провідна рука, але узгодженості дій обох рук немає;
4	дитина виконує завдання відповідно мовної інструкції, зацікавлена в кінцевому результаті (в більшості випадків це пряма безперервна лінія), чітко визначена провідна рука, спостерігається узгодженість дій обох рук.

Обробка та інтерпретація отриманих результатів (див. табл. 2.8)

Таблиця 2.8

Зведена таблиця результатів за методикою
Намалюй доріжку або будиночок

№ з/п	Респонденти	Результати	№ з/п	Респонденти	Результати
1	Давид О. (6 років)	4	16	Артем Л. (4 роки)	3
2	Євген О. (4 роки)	2	17	Артем К. (5 років)	2
3	Вікторія І. (3 роки)	3	18	Аліна Д. (5 років)	4
4	Віктор І. (3 роки)	3	19	Анастасія Д. (4 роки)	4
5	Мирослава С. (3 роки)	2	20	Тимофій Х. (5 років)	4
6	Владислава Ш. (4 роки)	4	21	Сергій Т. (4 роки)	3
7	Дмитро Т. (4 роки)	4	22	Макар Щ. (3 роки)	4
8	Марія П. (4 роки)	4	23	Дмитро Л. (4 роки)	4
9	Мирослава П. (5 років)	4	24	Михайло К. (4 роки)	4
10	Кирило К. (6 років)	4	25	Іван З. (4 роки)	4
11	Поліна К. (4 роки)	3	26	Ринад А. (3 роки)	3
12	Макар С. (3 роки)	3	27	Дарина П. (6 років)	4
13	Сергій С. (6 років)	4	28	Богдан А. (4 роки)	4
14	Сергій К. (6 років)	4	29	Максим З. (4 роки)	4
15	Владислав Л. (6 років)	2	30	Мілана Б. (4 роки)	3

Методика Намалюй доріжку або будиночок показала, що 18 респондентів мають гарні показники: виконують завдання відповідно мовної інструкції, зацікавлені в кінцевому результаті (в більшості випадків це пряма безперервна лінія), чітко визначена провідна рука, спостерігається узгодженість дій обох рук. 8 дітей продемонстрували такі вміння: розуміють інструкцію, малюють доріжку, зображуючи її багаторазовими переривчастими лініями без певного напрямку; розуміють кінцевий результат своїх дій; провідна рука визначена, але узгодженість дій обох рук відсутня. 4 дитини намагаються щось зобразити, але до кінцевого результату не проявляють інтересу, не визначена провідна рука та немає узгодженості дії обох рук.

На другому етапі дослідження було проведено діагностичну методику емоційної сфери дошкільника – проективну методику Малюнок дерева.

Результати проведеної методики наведені у таблиці 2.9 (див. табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Інтерпретація результатів проективної методики Малюнок дерева:

Кольори дерева					
Характеристика	Стандартні кольори (відповідають темі малюнка)	Нестандартні кольори дерева		Використаний тільки простий олівець	Похмурі кольори
Кількість респондентів	19	6		0	5
Загальний розмір дерева					
Характеристика	Велике (більш як 2/3 аркуша)	Зменшення розміру дерева (до 1/3 аркуша і менше)	Занадто дрібне зображення	Занадто великі розміри зображення	Малюнок дерева займає весь аркуш
Кількість респондентів	5	10	3	12	0
Розміщення дерева на аркуші					
Характеристика	у верхній частині аркуша	у нижній частині аркуша	дерево зсунуто ліворуч	дерево зсунуто праворуч	

Кількість респондентів	20	10	0	0		
Стовбур						
Характеристика	Прямий і рівний, правильної форми	Основа стовбура, розширена вліво	Основа стовбура, розширена вправо	Округла і розширена в обидва боки	Стовбур, закритий зверху	
Кількість респондентів	6	16	0	2	6	
Форма стовбура						
Характеристика	У вигляді моркви догори гострим кінцем	Морква гострим кінцем донизу	Роздвоєне від стовбура	Стовбур, розчеплений у верхній частині	Дерево, розщеплене донизу	
Кількість респондентів	4	8	6	12	0	
Тип дерева						
Характеристика	Листяне дерево	Хвойне дерево		Пальма		
Кількість респондентів	30	0		0		
Крона						
Характеристика	Крона схожа на хмару	Крона-круг	Крона із завитками	Крона з каракулями		
Кількість респондентів	11	3	0	16		
Яблука на дереві (або будь-які фрукти, квіти, метелики)						
Характеристика	Наявні			Відсутні		
Кількість респондентів	3			27		
Гілки						
Характеристика	Товсті гілки	Гілки на всі боки	Відсутність гілок	Пониклі, тонкі гілки, тонкий стовбур	Гілки спрямовані вниз	Гілки спрямовані вгору
Кількість респондентів	9	13	2	2	0	4
Листя						
Характеристика	Наявність листя	Відсутність листя	Промальовування листя	Падаючі (або опале) листя	Листя спрямоване вгору	

Кількість респондентів	8	5	10	7	0
Дупло					
Характеристика	Наявне		Відсутнє	Зображення на дереві гнізда, птахів та тварин	
Кількість респондентів	0		25	5	
Сонце					
Характеристика			Сонце ліворуч		
Кількість респондентів			15		
Хмаринки					
Характеристика	Хмаринки ліворуч	Хмаринки праворуч		Суцільні хмаринки по усій горі аркуша	хмари брудно-сіро-синього кольору
Кількість респондентів	12	7		0	11
Пеньок					
Характеристика	Відсутній на малюнку			Наявний	
Кількість респондентів	30			0	
З крони дерева виростають самостійні дерева з кронами					
Характеристика	Відсутні		Стовбур замкнений		Листя відсутнє
Кількість респондентів	30		0		0
Коріння					
Характеристика	Коріння відсутнє		Парні лінії		Поодинокі лінії
Кількість респондентів	30		0		0

Дана методика дозволила оцінити ставлення респондентів до себе, їх самооцінку, досліджено характер взаємовідносин дітей з оточенням, а також їх особистісні якості.

Результати методики показали, що 19 дітей з 30 обирають стандартні кольори, які відповідають темі малюнка, що свідчить про нормальний рівень

інтелектуального та загального розвитку, реалістичне сприйняття дійсності. 6 вихованців обрали нестандартні кольори дерева, даний вибір вказує на оригінальне мислення й бурхливу фантазію. 5 – використали похмурі кольори, результат вказує на емоційне пригнічення. Загальний розмір дерева відображає емоційно-забарвлене відчуття власної цінності та значущості. У 5 дітей малюнок великий, що характеризує впевненість в собі. Зменшений розмір дерева у 10 респондентів – відсутність впевненості у собі, можливо, присутнє відчуття дитиною власної незначущості, непотрібності. Занадто дрібне зображення на малюнках 3 вихованців, що характеризує скутість, інертність. 4 малюнки мають занадто великі розміри зображення – внутрішня розкутість, свобода. 20 дітей розмістили малюнок у верхній частині аркуша – свідчить про мрійливість дитини, відсутність схильності до активних дій. 10 респондентів розмістили у нижній – свідчить про практичність, приземленість, про те, що дитина живе сьогоdnішнім днем. Зображення стовбура символізує внутрішній стержень дитини, її особистісний потенціал. Прямий і рівний, правильної форми стовбур зобразили 6 дошкільників, даний результат говорить про те, що вони впевнені у собі та спокійні. 16 – намалювали основу стовбура, розширену вліво, характерно не рішучім мрійливим діткам. Округла і розширена в обидва боки – повільність дитини, відповідальність – 2 респонденти. 5 дітей зобразили стовбур, закритий зверху, що вказує на імпульсивність, несформованість абстрактного мислення. Стовбур відображає силу Я, віру дитини у власні можливості. Це найбільш важлива характеристика для прогнозу адаптації та потенціалу особистісного розвитку дитини. Стовбур у вигляді моркви догори гострим кінцем інтерпретується як інфантильність, збереження установок та манери поведінки, властивих молодшим дітям. Такий результат отримали 4 дошкільника. Стовбур – у вигляді моркви гострим кінцем донизу – 8 зображень, що означає певну зайву дорослість, яка буває властива самотійним, незалежним дітям. Дерево, роздвоєне від стовбура мають 6 дітей. Зазвичай дане зображення спостерігається в малюнках близнят,

або осіб, у яких родинні зв'язки з членами сім'ї дуже значущі. Дійсно даний результат отримали двійнята та 4 дітей, в яких близькі стосунки з братами та сестрами. 12 вихованців зобразили стовбур, розчеплений у верхній частині – вказує про наявність установок, що конфліктують. 30 респондентів зобразили листяне дерево, яке символізує звичайні, нормальні стосунки з людьми. Така деталь як крона дерева розкаже про енергетичний потенціал дитини. Якщо крона схожа на хмару, то це свідчить про високий рівень самоконтролю у малюка, обережність у справах. Такий результат отримали 11 дітей. Крона-круг – 3 дитини, що вказує на спокійність, самодостатність. Крона з каракулями на 14 малюнках – тривожність, напруженість, невміння зосередитися, нерішучість. Фрукти на дереві зобразило 3 дітей. Переважно на малюнках яблука. Фрукти на деревах говорять про спостережливість, точність, пунктуальність, легкий характер, ентузіазм, розвинене естетичне почуття, потребу бути визнаним оточуючими.

Товсті гілки зображено 9 дітками. Свідчать про наявність діяльності, яка заміщає й спрямована на компенсацію неуспішності дитини у основній діяльності. Гілки на всі боки – 13 респондентів, досліджувані шукають впевненості в різноманітних контактах. Крім того, гілки в різні сторони – пошук самоствердження. Відсутність гілок – труднощі встановлення контактів. З даним результатом 2 вихованців. 2 – намалювали пониклі, тонкі гілки, тонкий стовбур – характерні для малюнків чутливих, вразливих, тривожних дітей. Гілки спрямовані вгору – 4 малюнки, у дітей все в нормі і вони повністю задоволені. Відповідно до результатів у 8 дітей потреба у спілкуванні задовольняється. Відсутність листя на малюнках 5 респондентів – потреба у спілкуванні не задовольняється. Промальовування листя на 10 зображеннях, що говорить про вибірковість спілкування. Падаюче (або опале) листя – ознака відчуття себе покинутим, розчарованим. Дані результати мають 7 респондентів. Дупло на малюнках діти не зобразили, а пташок 5 малюків намалювали. Зображення на дереві птахів та інших тварин означає що дитина

має особливе ставлення до природи. Сонце ліворуч у 15 респондентів, що свідчить про авторитет з боку дорослих. Хмаринки ліворуч – зображено на 12 малюнках, що свідчить про втрату контакту з матір'ю, хмаринки праворуч – 7 дітей зобразити – втрата контакту з батьком. Хмари на малюнку брудно-сіро-синього кольору у 11 вихованців – повне порушення емоційного контакту з батьками, дитина полишена на саму себе.

Коріння на малюнках всіх 30 респондентів відсутнє, що є характерним для дітей дошкільного віку. Зазвичай діти малюють коріння після 12 років.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

В другому розділі було охарактеризовано використання арт-терапії в умовах освітнього процесу закладів дошкільної освіти для дітей з особливими освітніми потребами. Розглянуто методики діагностики, методи корекції, терапії та виховання. Досліджено можливості і види арт-терапії, які доцільно використовувати у роботі з вищезазначеною категорією дітей. Підібрано методики та проведено констатувальний експеримент, спрямований на виявлення позитивних результатів у роботі з дітьми дошкільного віку з особливими освітніми потребами.

Дослідженням доведено ефективність та доцільність застосування арт-терапії в роботі вихователів та психологів дошкільних закладів. Зміни, які відбуваються в житті суспільства висувають підвищені вимоги до педагогів, які займаються вихованням та навчанням підростаючих поколінь. Важливо відповідати вимогам та використовувати сучасні технології і методи навчання та виховання. Особливо доцільно вміти підбирати дієві методи роботи для дітей з особливими освітніми потребами та забезпечувати гармонійний, всебічний розвиток дошкільників.

Арт-терапія сприяє самопізнанню, вирішенню внутрішніх конфліктів, профілактиці багатьох захворювань, подоланні тривожності та страхів, підвищенні самооцінки, розвитку емоційної сфери та покращенню психічного стану.

Підводячи підсумок, можна сказати, що арт-терапія потужний та екологічний інструмент в роботі фахівців, які працюють в дошкільних закладах.

РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ЗА ДОПОМОГОЮ МЕТОДУ АРТ-ТЕРАПІЇ В РОБОТІ З ДІТЬМИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ

3.1. Програма арт-терапевтичного тренінгу для дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами

Формувальний експеримент було проведено на базі Луганського обласного будинку дитини №2. Для проведення формувального експерименту було підібрано експериментальну групу дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами, яка складалася з 30 осіб.

Формувальний експеримент включав три етапи дослідження. Перший етап дослідження передбачав розробку змісту та структури тренінгу. На другому етапі дослідження здійснено впровадження тренінгу. І на третьому етапі дослідження проведено оцінку ефективності програми тренінгу. Для вивчення ефективності тренінгу було проведено перший та другий діагностичні зрізи.

Програма тренінгу складається з 10 занять по 30-35 хвилин, які відповідають віковим особливостям дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами [33, с. 59].

Основною метою програми є покращення психічного стану, підвищення самооцінки, розвиток емоційної сфери дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами за допомогою методу арт-терапії [79].

Основні завдання програми:

Пропонована програма включає комплекс прямих і непрямих психолого-педагогічних методів, які забезпечують розвиток у дітей емоційної стійкості та стресостійкості, позитивно впливають на загальний психічний стан.

Програма фокусується на індивідуальних методиках виконання. Тривалість кожного заняття може бути від 35 до 50 хвилин залежно від стану дітей і складності рекомендованих вправ та інших видів роботи.

Основним змістом занять є ігри та арт-терапевтичні вправи, метою яких є розвиток емоційно-вольової сфери, зниження рівня тривожності та формування навичок соціальної поведінки дітей дошкільного віку [36; 79]. При цьому слід пам'ятати, якщо вправа виконується сумлінно, але дитині не подобається, її потрібно залучати до роботи тоді, коли вона хоче її виконувати.

Основним змістом заняття є комплекс вправ і прийомів, спрямованих на вирішення поставлених завдань даної програми. Значна увага приділяється саме тим методикам, які сприяють розвитку емоційної сфери та соціальних навичок дитини. Послідовність вправ повинна враховувати зміну видів діяльності та психофізіологічного стану дітей: від активних до спокійних, від складних інтенсивних ігор до відпочинку. Вправи використовуються з урахуванням можливостей вихованців. Ігор не повинно бути забагато, заняття рекомендується починати і закінчувати одним із улюблених занять дитини, яке відповідає темі заняття. Зміст заняття має бути націленим на допомогу ефективніше працювати над усуненням тривоги та внутрішньої напруги [44].

Тренінгове заняття 1 [57]

Тема заняття: розвиток емоційної сфери дошкільника.

Мета: формувати за допомогою творчої діяльності вміння виражати власні думки, фантазії, емоції; корегувати погані настрої та замкнутість засобами арт-терапії.

Завдання: розвивати у дітей емпатію, спостережливість; формувати вміння розслаблятися справлятися з емоційним дискомфортом; навчати дітей розуміти свій емоційний стан та емоції інших людей; виховувати доброзичливе ставлення до оточення; забезпечити емоційний комфорт дітей на занятті.

Обладнання: кольорове тісто, тарілочки, палички з дерева, вода, блискітки, 3 стакани, іграшка Умка (ведмежа), музичні композиції релаксуючого характеру, піктограми емоцій.

Хід заняття:

Привітання. Сьогодні до нас завітало багато гостей. Тож спочатку давайте привітаємося з ними. А тепер привітаємося один з одним по – чарівному:

Спочатку як котики – лапками-долоньками;

Як ведмедики – спинками;

Як зайченятка – вушками;

А тепер, як чемні, виховані діти – усміхнемося й потиснемо один одному руки [57, с. 137].

Вправа Покажи настрої (мімічна гімнастика) [57, с. 137]

Ой, які ж ви всі сьогодні розумні, красиві, сміливі, тоді нам з вами все вдасться. Правда ж! А який у вас зараз настрій? А який буває у вас настрій? Як ми можемо дізнатися, який настрій у людей, що оточують нас? Ми зараз з вами спробуємо показати вираз обличчя людини за допомогою чарівного вірша:

Коли мені сумно – я роблю так...

Коли я здивований – робимо так...

Коли я злякався – я роблю ось так...

Коли я радію – зроблю для вас так...

Дякую дітки, що допомогли мені пригадати який буває настрій.

Казкотерапія Казка про Умку [57, с. 136]

Діти я вам відкрию один секрет: наш настрій залежить від наших думок. Тому якщо ви хочете, щоб у вас був гарний настрій, думайте про хороше! А зараз я бачу, що у вас гарний настрій і я хочу вас запросити у далеку подорож до Північного полюса(діти сідають на килимок, як їм зручно). Десь далеко на Північному полюсі, серед снігів знаходиться чарівна печера. У ній живе маленьке ведмежатко Умка. Це не просте ведмежа, воно особливе – Умка вміє думати. А саме цікаве те, що думки Умки бувають різними. Інколи вони схожі

на феєрверк – яскраві, грайливі, швидкі, блискучі. Тоді Умці весь світ навколо здається різнокольоровим. У його голівці з'являються прекрасні ідеї, ведмежатко мріє. (Психолог показує склянку води з блискітками, йде візуалізація образу).

Інколи його думки спокійні, наче океан – тихий, світлий, прозорий. Коли його думки такі, тоді він почуває себе впевнено, спокійно (стакан з прозорою водою). Але інколи Умка почуває себе погано, його щось дратує, іноді навіть сердиться. Він намагається ці думки проганяти. Але як це зробити він не знає. Тоді Умка просто сидів, чекав, чекав, чекав... (показ склянки з мутною водою, піском, землею) [57, с. 136].

Психолог показує склянку з каламутною водою та піском, робить довгу паузу, вимикає або стишує аудіозапис та проводить міні-дискусію.

Орієнтовні запитання для обговорення: Діти, а чи траплялися з вами такі ситуації, як і в Умки? Які емоції ви тоді відчували? Що ви робили, аби поліпшити свій настрій? Чи легко це було?

Арт-терапевтична вправа Мій настрій [57, с. 136]

Діти, сьогодні ми з вами спробуємо зобразити свій настрій за допомогою нової техніки – малювання кольоровим тістом. Для малювання використовуємо пластиковий посуд та дерев'яні кондитерські палички. У пластикову тарілочку ми заливаємо основу – нефарбоване тісто. Дитина за бажанням обирає кольорове тісто та методом вкраплення додає хаотично різного кольору плями. Після цього за допомогою кондитерської палички – малюють по тісту різноманітні лінії, тим самим створюють візерунок. В індивідуальній бесіді діти висловлюють свій емоційний стан, настрій.

Коментар: це не лише творча робота дитини, а для нас, як психологів – це є інструмент індивідуальної діагностики, що дає можливість організувати відповідну роботу щодо корекції емоційно-вольової сфери дітей.

Рефлексія. Діти, розкажіть, будь ласка, що ви зобразили? Який у вас зараз настрій? Чи змінювався він під час виконання роботи? Що вам сьогодні найбільше сподобалося?

Прощання. Діти, я бажаю вам, щоб у вашому житті зустрічалися лише позитивні емоції та думки, а як наслідок – у вас був лише гарний настрій, наче той феєрверк! А на сьогодні наша подорож добігає до завершення. Ви всі молодці! Дякую за приємне спілкування!

Тренінгове заняття 2 [57]

Тема заняття: розвиток емоційної сфери дошкільника.

Мета: розвивати навички невербального спілкування та розуміння власних емоцій; сприяти зниженню психоемоційного напруження; розвивати уяву, емоційно-вольові процеси.

Обладнання: картки із зображенням емоцій; повітряна кулька; олівці, пензлики, фарби, стакан-непроливайка.

Хід заняття:

Гра-пазл Емоції

Інструкція: дітям пропонується із пазлів скласти свій емоційний стан.

Рухлива гра Уявний трон [57, с. 129]

Інструкція: учасники сидять по колу. Одного з учасників психолог просить сісти в центр кола на уявному троні. Чарівний він тому, що людина, яка сідає на нього, позбавляється будь-яких недоліків і має лише позитивні риси.

У грі бере участь група гравців, які по черзі прикидаються правителем вигаданого королівства. Кожен гравець повинен використати свою уяву, щоб створити унікального та цікавого персонажа, який зможе привести його королівство до величі.

Гра на релаксацію Повітряна кулька [21]

Інструкція: запропонувати дитині уявити себе повітряною кулькою і показати, як вона спочатку збільшується, наповнюючись повітрям (дитина

робить глибокий вдих). А потім кулька зменшується, випускаючи повітря (дитина робить видих). Після закінчення гри запитайте дитину про її самопочуття і запропонуйте розфарбувати повітряну кульку, роль якої вона грала.

Гра: Веселі клоуни [57, с. 183]

Інструкція: дітям необхідно обрати веселого клоуна (ведучого), який намагається розсмішити. Психолог пояснює дітям, що використовується міміка і жести, інтонація, розповіді тощо.

Арт-терапевтична вправа Метафоричний автопортрет

Обговорення за малюнком.

Інструкція: психолог пропонує дитині зобразити себе у вигляді якогось предмету, тварини чи рослини. Після створення такого образу дитину просять скласти оповідання про нього від І-ої особи.

Навчіться слухати себе, слухати тишу (практика саморозслаблення)
Через 1-2 хвилини дитина розслабиться і прислухається до себе.

- Що ви чули?
- Що станеться, якщо зникне весь звук?
- Які неприємні звуки ви знаєте?
- Які з них гарні?

Потім дитина описує свій душевний стан наприкінці заняття.

Прощання. Діти, я бажаю вам, щоб у вас був завжди гарний настрій. А на сьогодні наша зустріч добігає до завершення. Ви всі молодці! Дякую за приємне спілкування!¹

Тренінгове заняття 3 [21]

Білосніжна овечка (поробка з вати)

Тема заняття: покращення психологічного стану, розвиток емоційної сфери дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами.

Мета: ознайомити дітей з новою технікою – поробка з штучного матеріалу. Викликати емоційний настрій, розвивати увагу, творчу уяву та

здібності. Виховувати інтерес до повсякденних речей, уміння малюків слухати й розуміти інших, керувати своїми діями та вчинками; прищеплювати любов до тварин, друзів .

Обладнання: аркуші білого картону, простий олівець, резинка, ватні палички, ножиці, прищіпки, клей ПВА, пензлик для клею двостороння клейка стрічка, чорний фломастер, серветки, загадки та казки про тварин.

Хід заняття:

Доброго дня, діти! Йшла я сьогодні до вас і зустріла дорогою маленьке козеня. Воно було таким гарним, таким кумедним! Мені дуже захотілося його погладити, але козенятко пострибало в іншу сторону. І там я помітила ще одну дуже красиву маленьку тваринку – це була овечка! Своїми враженнями від зустрічі я захотіла поділитися з вами.

- А ви знаєте хто мешкає в наших оселях?

- Як виглядають свійські та домашні тварини?

Спочатку пригадайте домашніх тварин, які мешкають у будинку або квартирі.

- Хто вони? (кішки, собаки, хом'ячки, рибки, канарки, папуги).

- Назвіть свійських тварин, яких можна побачити на сільському подвір'ї.

(Овечки, корови, кози, кролі, кури, індики, гуси)

Пригадайте лісових тварин. (ведмеді, вовки, лисиці, білки, зайці, лосі, олені, зозулі, сови)

Гра Свійські та дикі тварини [21]

Відгадайте загадки та скажіть, про домашню чи лісову тваринку в ній ідеться.

І мала, і кучерява,

І тихенька, і ласкава.

Песик її стереже,

Баба доїть і стриже.

Має брата баранця,

Називається ... (Вівця)

Робота з картками [21]

Дітки, розглянемо уважно картинку із зображенням свійських тваринок.

Покажіть мені, будь-ласка, картинку із овечкою. Зараз ми прослухаємо казку про цю тваринку .

Овечка (Українська народна казка) [21]

Йшла овечка дорогою і зустрілася з вовком.

– Здоров будь, овечка!

– Здоров, вовче! – каже овечка.

– Куди ти, – каже вовк, – ідеш?

– У поле, пастись.

– Я тебе, – каже вовк, – хочу з’їсти.

– Е, – каже овечка, – коли ти хочеш мене з’їсти, то піди ж перш та висповідайся.

– Куди ж я, – питає вовк, – піду сповідатись?

– Я тебе заведу.

Ото овечка повела вовка в пастку і каже йому:

– Застроми сюди лапу!

Вовк застромив туди лапу, куди сказала йому овечка, пастка – хлоп – і застукнулась. Сіпався вовк, сіпався – не може ніяк, бідний, вирватись. Так він стояв, аж поки чоловік не прийшов з батогом уранці, та не висповідав того вовка.

Практична робота

Дітки, давайте ми зробимо свою овечку.

1. З білого картону виріжте два овали для тулуба овечки, з того ж картону виріжте заготовку для мордочки.
2. Розприділіть вату на шматочки.
3. Охайно рядами наклейте вату на тулуб овечки.
4. Намалюйте мордочку овечки чорним фломастером.
5. Заготовки для овечки готові.

6. Приклейте голову овечки до її тулуба.

7. Овечка готова.

Підсумок заняття

Психолог пропонує дітям розглянути поробки, відзначає, що кожна передає особливий настрій.

- Чим ми займалися сьогодні?

- Із яких матеріалів ми робили овечку?

Розглядаємо роботи одне одного.

Прощання. Дітки, наша сьогоднішня зустріч завершується. Дякую вам за активність та приємне спілкування. До зустрічі.

Тренінгове заняття 4 [57, с.129]

Тема заняття: покращення психологічного стану, розвиток емоційної сфери дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами.

Мета: розвивати вміння керувати емоціями під час спілкування та розвивати здорові стосунки.

Обладнання: аркуші білого картону, простий олівець, резинка, ножиці, малюнок із зображенням метелика, клей ПВА, пензлик для клею двостороння клейка стрічка, чорний фломастер, серветки, картки з емоціями.

Хід заняття:

Гра Тренуйтеся пригадувати емоції [57, с. 129]

Інструкція: Дайте дітям аркуш паперу із зображенням емоційного стану: Буратіно, Попелюшка, Мишка.

- Коли люди посміхаються? - Яка усмішка? Вони однакові?

Завдання:

- хитро посміхатися, як мишка,

- бути веселим, як Буратіно,

- бути обережним, як Попелюшка.

Бесіда картина Перетворення жаху на смішне [57, с. 129]

Інструкція: спочатку дітям запропонували намалювати щось дуже страшне. Після завершення малювання психолог пропонує перетворити страшне на веселе, домалювавши малюнок.

Дитина аналізує, які емоції, зображені на малюнку, найбільш неприємні. Окремо поговоримо про страх, тривогу.

Вправа Метелики [57]

Інструкція: психолог пояснює, що грати треба удвох, просить об'єднатися у пари сусідів по парті. Надається один набір олівців на двох, лист з малюнком метелика. Перед кожним із вас лежить малюнок метелика. Подивіться, які вони безбарвні без візерунків. У кожній парі домовтеся, один з одним, як ви прикрашатимете цього метелика. Кожен з вас розфарбовуватиме своє крило у метелика, але візерунки двох крил повинні вийти красиві та однакові.

Тоді можна починати. Після закінчення завдання психолог просить кожну пару показати що вийшло. Діти розглядають, які в кого вийшли метелики. Психолог вихваляє дітей за гарні метелики, звертаючи уваги на ті, де візерунки вийшли особливо схожі.

Вправа Я – чарівник [57, с. 89]

Інструкція: діти можуть закрити очі і подумки відвідати казку. Уявіть, що ви в рожевих окулярах і все виглядає красиво. Опишіть, як все змінюється, коли ви носите окуляри, як змінюється світ навколо вас. Коли дитина закриває очі, вона робить глибокий вдих і уявляє себе в чарівному світі.

Вони носять рожеві окуляри, які роблять все навколо красивим і чарівним. У них під ногами зеленіла трава і цвіли квіти. Дереву лагідно гойдалися від вітерця, а листя ніжно шелестіло. Пересуваючись і заглиблюючись у цей уявний світ, вони відчують себе чарівниками, здатними на неймовірні магічні подвиги. Як чарівник, дитина може створити все, що забажає, від високого замку до сяючої веселки, за допомогою фарб і пензликів втілити все на папері.

Арт-терапевтична вправа: Перетворення на чарівника [57, с. 90]

Після вправи «Я чарівник» попросіть дітей подумати, ким би кожен із них хотів стати, якби був чарівником. Відповідаючи на це запитання, люди потрапляють у магічне царство. У цих краях вони часто стикаються з міфічними та магічними істотами, здатними назавжди змінити їхні життя. Тож виникає питання: якби я потрапив у чарівну країну, ким би я став?

Учасники групи малюють людину або тварину, яку вони уявили.

Потрапити в чарівну країну – це захоплююча та цікава концепція, яка захоплювала людей протягом століть.

Питання про те, ким ми можемо стати в цій чарівній країні, надає уявлення і може багато розкрити про наші серця. Коли ми входимо в такі сфери, ми часто зустрічаємо дивних і таємничих істот, які можуть наділити нас силою.

Інтерпретація зображень і відповідей базується на аналізі мотивації вибору дитини, певної особливості життя цієї людини чи тварини та характеристик. Багато мотивацій можуть скласти усереднений психологічний портрет дитини, виявляючи бажані і небажані характеристики, які дитина приписує обі або заперечує. Щоб зменшити стрес, можна попросити дитину встати і показати свою тварину чи людину, її зовнішній вигляд, рухи, ходу.

Техніка пісочної терапії Чарівна країна [21]

Усі діти – чарівники. Тому можна створити в пісочниці все, що захочеш: побудувати власну країну, використати фігурки і дібрати до них будівлі, каміння, рослини, тварини, які житимуть у твоїй чарівній країні. Можливості безмежні! Ви можете створити замок, сад, гірський масив, озеро, ліс або навіть підземне королівство. Якщо вам потрібна допомога, ви навіть можете покликати деяких із створених вами чарівних істот, щоб простягнути вам руку. З кожним додаванням до вашого світу ви можете спостерігати, як ваше королівство оживає та бачити, як воно перетворюється на щось справді чарівне.

Після завершення створення композиції слід обговорити з дитиною, яку країну вона створила, хто її мешканці, чим вони займаються.

Прощання. Діти, я бажаю вам, щоб Ви завжди мали можливість почаклувати та подорожувати чарівною країною. А на сьогодні наша зустріч добігає до завершення. Ви всі молодці! Дякую за приємне спілкування!

Тренінгове заняття 5 [44]

Тема заняття: розвиток навичок міжособистісного спілкування, щоб забезпечити ефективне спілкування з іншими

Мета: розвивати вміння ефективно спілкуватися з іншими та висловлюватися так, щоб це було чітко, лаконічно та зрозуміло іншим.

Обладнання: аркуші білого картону, простий олівець, пелюстки різного кольору, клей ПВА, пензлик для клею двостороння клейка стрічка, пальчикові фарби, серветки, капелюх.

Хід заняття:

Вправа Пелюстка [39]

Інструкція: дітям пропонується пелюстки різного кольору. Дитина вибирає вподобану пелюстку і розповідає, що з ним станеться в майбутньому.

Вправа Як хочеш шикуйся в ряд [41, с. 87]

Інструкція: Відразу: діти стають ліворуч. Якщо діти запитують, отримують відповідь: як хочеш. Ця вправа допомагає визначити природу групових відносин: лідери схильні займати позиції, які здаються їм вигідними, відштовхуючи тих, хто має менший авторитет у групі. Спостерігаючи, на яку позицію прагне кожен учасник групи, лідер також робить висновок про самооцінку кожного учасника. Діти з високою самооцінкою природно прагнуть зайняти першу позицію (ліворуч від лідера). Діти з низькою самооцінкою, особливо з низьким груповим статусом, будуть погоджуватися на середній і низький. Діти шикувались у ряд і виконували рухливу гру та сценку: Слухаємо один одного [41, С. 87].

Гра Капелюх [39, с. 49]

Діти об'єдналися на пари і по черзі пригадували знайомі сценки: чоловік спирається на лавку, одягає капелюх. Інший чоловік стоїть поруч, прямо на капелюсі. У цьому випадку діти виявляють свою реакцію на ситуацію розчарування. Після інсценування ситуації обговорюються реакції жертви і кривдника.

Наприкінці бесіди ведучий звертає увагу дітей на те, що всі люди різні: хтось веселий і доброзичливий, хтось жвавий і емоційний, хтось може плакати тощо. Після обговорення різних реакцій на можливі конфліктні ситуації тренер запропонував знову зіграти в гру капелюх. При цьому до роботи залучалися і діти, які проявляли дефіцитні агресивні реакції.

Формування ідеальних моделей конфліктної поведінки сприяє формуванню та розвитку самоконтролю та саморегуляції поведінки дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами [41, с.88].

Арт-техніка Малюємо емоції пальчиками [39, с. 50]

Психолог пропонує дитині зобразити свої емоції фарбами, намалювати свій настрій. Потім заохочує дитину відкритися та пояснити, чому вона вирішила використовувати певні кольори чи форми під час малювання. Це допомагає дитині виразити свої почуття словами та краще усвідомити емоції, які вона відчуває в даний момент. Роблячи це, дитина вчиться розпізнавати та приймати свої емоції та може застосовувати ці знання поза сеансом терапії.

Прощання. Дітки, наша сьогоднішня зустріч завершується. Дякую вам за активну роботу на занятті. До зустрічі.

Тренінгове заняття 6 [39; 57; 78]

Тема заняття: негативні емоції, такі як гнів, смуток, страх і ревності, впливають на наш настрій, дії та рішення [57; 73].

Мета: вчити дітей контролювати та справлятися з негативними емоціями та розвивати стресостійкість.

Обладнання: аркуші білого картону, простий олівець, фарби, олівці, ручки, пластилін, глина, солоне тісто, палички, сірники, шматочки ниток, серветки паперові.

Хід заняття:

Гра Злодійка [57, с. 128]

Інструкція: Один із учасників групи сидить на стільці. Тримає легкі серветки або рушники. Всі інші учасники бігали навколо нього, намагаючись його дратувати: дражнили його, робили гримаси, лоскотали. Тренер стежить, щоб діти не лаяли і не завдавали болю. Неслухняний щосили терпів, ганяючись за дітьми та намагаючись ляснути їх рушником по спині.

Гра дає можливість позбутися агресії та підвищити витривалість.

Вправа Моя радість [39, с. 55]

Інструкція: закрийте очі і уявіть собі ту картинку, яка створює у вас почуття радості. Роздивіться всі деталі, зробіть глибокий вдих і уявіть що вдихаєте гарний настрій. Зробіть декілька таких вдихів та видихів. Відчуйте, як ритмічно б'ється ваше серце. Будьте у цьому стані декілька хвилин розслабтеся. Тепер відкрийте очі і намалюйте, викладіть з сірників, виліпіть з пластиліну вашу радість. Це може бути дуже символічна поробка або малюнок. Сердечко, квадратик, який нагадує про щось приємне. Все, що прийде вам на думку! Це тільки ваша, унікальна радість! Покладіть результат вашої творчості на видне місце в будинку, щоб кожного разу проходячи повз вашу радість ви отримували невидимий заряд позитива і добра.

Вправа Зосередьтеся на інших [57, с. 123]

Інструкція: детально опишіть зовнішній вигляд кожного члена групи. Психолог повинен допомогти учасникам описати і звернути увагу на психічний стан дитини, враження, що справляються на оточуючих, думки й асоціації, які виникають при спілкуванні з дитиною. Завдання продовжується, доки не будуть описані всі члени групи. Ці вправи розвивають усвідомленість, здатність спостерігати за подіями та контролювати емоції.

Розігрування сценарію Привіт, друже [57, с. 123]

Інструкція: ми утворили велике коло. Слід привітати кожного учасника гри, підкреслити унікальність партнера та назвати риси його характеру. Необхідно звернути особливу увагу на те, якими словами кожен учасник вітає іншу дитину, якими жестами користується, якою мімікою подає.

Психолог працює з групою, щоб обговорити типові помилки та продемонструвати конструктивні способи вітання друзів. Коли діти опанують цю вправу, її можна використовувати, щоб підготувати їх до конструктивного спілкування, яке допоможе їм бути ефективними в роботі.

Вправа Мандрівка [57, с. 92]

Інструкція: психолог просить дітей уявити, що вони здійснюють подорож на потязі. Діти уявляють подорож потягом і думають про місця, які вони побачать, людей, яких зустрінуть, і річі, які вони будуть робити. Далі описуємо емоції, які вони відчують під час подорожі, і що вони відчують коли вони прибувають до місця призначення. Далі запропонувати дітям запросити, з ким із перерахованих пасажирів вони хотіли б їхати в одному вагоні і чому?

Вправа Дві гори (на ауторелаксацію та саморегуляцію) [57]

Інструкція: психолог пояснює дітям, що вони втомилися, напружені, вони можуть уявити, що несуть на плечах важкий рюкзак, наповнений камінням. Потім вони можуть уявити, як вони знімають рюкзак і кладуть його на сусідню гору. Вони можуть спостерігати, як гора поглинає їхній важкий тягар, і відчувати полегшення та розслаблення. Це форма саморозслаблення та саморегуляції, яка націлена на те, щоб увійти в контакт зі своїм внутрішнім Я.

Практикуючи цю техніку, увага зосереджена на плечах, а ідея полягає в тому, щоб уявити відчуття, що дві гори стоять по обидва боки від вас, забезпечуючи підтримку та захист. Відчуття безпеки, яке це створює, може допомогти зменшити напругу, покращити концентрацію та допомогти, ви відчуваєте більше зв'язку зі своїм внутрішнім я.

Переваги: заспокоює розум, знімає напругу коли ви практикуєте цю техніку, ви можете відчувати, як напруга та стрес зникають.

Прощання. Дітки, настав час прощатися. Дякую вам за цікаві ігри під час заняття. До зустрічі.

Тренінгове заняття 7 [57]

Тема заняття: досягнення та підвищення впевненості в собі.

Мета: вчити дітей вірити в свої сили, покращили психологічний клімат в групі.

Обладнання: маски з різними емоціями, музичний матеріал: п'єса Місячне сяйво Клода Дебюссі (Achille-Claude Debussy).

Хід заняття:

Гра Казки навиворіт [57, с. 134]

Інструкція: заохочуйте дітей написати казку чи оповідання, починаючи з кінцівки і рухаючись назад. Наприклад, дитина, яка сидить на кінці ланцюжка, починає словами: Тоді принцеса і принц перемогли злу відьму і жили довго і щасливо. Потім дитина, яка сидить поруч, продовжує історію, розповідаючи, що сталося до того, як кінець, наприклад, але перш ніж вони зможуть перемогти відьму, вони повинні знайти чарівний меч, захований у печері, яку охороняє дракон. І так далі, доки не почнеться історія.

Ті, хто порушить зворотний порядок, будуть усунені. Цю гру можна повторити 2 рази. Другий раз гра повинна бути проведена за всіма правилами.

Гра Ти вмієш тільки співати [39]

Інструкція: на столі лежать маски з різними виразами обличчя (страх, радість, гнів, смуток). Діти беруть будь-яку маску, яку хочуть, і намагаються передати її настрій, але замість того, щоб сказати, вони її співають.

Вправа Морське дно [57, с. 87]

Музичний матеріал: п'єса Місячне сяйво Клода Дебюссі (Achille-Claude Debussy).

Інструкція: психолог проговорює текст, узгоджуючи його з темпом музики – зараз ми зануримося у морську глибину. Спочатку перевірте, чи працює спорядження для дихання під водою – спокійно, без напруження вдихніть, а тепер – видихніть. Зі спорядженням все гаразд, тому занурюємося. Зробіть спокійно глибокий вдих, а з видихом опустіться на самісіньке дно. Довкола вас – чиста блакитна вода. А тепер уявіть, що ви –морські хвилі, які легко гойдаються разом із музикою. Довкола вас плавають різноколірні мешканці моря. Відчуйте їхню присутність, розгляньте їх уважно. Раптом – течія змінилася! Усі хвилі заворушилися, почали рухатися, подорожувати морською глибиною, зустрічати нових морських мешканців. Аж ось настала ніч. У повній темноті морська вода засяяла – це блискучі мікроскопічні водорості, рачки, дивовижні медузи. Відтак хвилі поступово заспокоюються і лягають на дно. Шум хвиль змінився ніжним шепотом вітру, який шелестів тихою морською гладдю. Зірки розстелилися на небі, як ковдра, і місячне сяйво м’яко освітлювало мерехтливе море.

По завершенні психолог пропонує дітям знову прослухати музичну композицію й намалювати образи, які виникли у них в уяві. Відтак психолог аналізує дитячі малюнки, щоб виявити приховане емоційне напруження, невдоволення, агресію.

Прощання. Дітки, наша сьогоднішня зустріч завершується. Дякую вам за приємне спілкування. Бажаю гарного настрою. До зустрічі.

Тренінгове заняття 8 [44]

Тема заняття: розвиток уваги, а також відчуття емпатії, здобуття підтримки.

Мета: вчити дітей вмінно підтримувати один одного, виявляти емпатію та розвивати увагу.

Обладнання: аркуші білого паперу, простий олівець, фарби, олівці, ручки, маленькі люстерка, спокійна музичний супровід.

Хід заняття:

Вправа Спілкування – це здорово! [44]

Інструкція: психолог запитує учасників: що таке спілкування?

Відповіді учасників фіксуються на дошці, після чого психолог підсумовує все та зачитує інформаційне повідомлення на тему спілкування і починає пояснювати важливість спілкування в нашому житті та як воно впливає на наше фізичне та психічне здоров'я. Він зазначає, що спілкування – це як фізичні вправи, які можуть допомогти нам залишатися здоровими та у формі як фізично, так і розумово. Він продовжує, наводячи учасникам приклади того, як вони можуть включити спілкування у своє повсякденне життя.

Вправа Долоня [57, с. 124]

Інструкція: психолог пропонує дітям покласти руки на аркуш паперу, обвести навколо нього ручку або олівець і написати в центрі і на кожному пальчику свої імена, хороша якість, яку можна знайти в самій дитині. На аркуші А4 намалюйте свою долоню і покажіть її групі для обговорення. На завершення буде організовано виставку картин. Якщо хтось із дітей не знаходить у собі достатньо позитивних якостей, психолог залучає дітей і допомагає йому.

Вправа Обличчя на сонці (на ауторелаксацію) [21]

Інструкція: діти сидять і закривають очі. Їм пропонується уявити себе на спекотному літньому пляжі. Сонце ніжно пестить обличчя, діти уявляють, як торкаються ніжних сонячних промінчиків, можуть повторювати доріжку кінчиками пальчиків і пестити обличчя.

Вправа Дзеркало [57, с. 110]

Інструкція: діти дивляться на себе у дзеркало (або у маленькі люстерка) та показують різні емоції за допомогою міміки. Психологу треба зробити висновок, як усім приємно дивитися, коли діти веселі та усміхнені.

Казкотерапія [57, с. 103]

Інструкція: дітям пропонується пригадати казку Курочка Ряба та інсценувати її. Психолог нагадує, що діти повинні правильно показати почуття героїв казки.

Етюд Лагідність [57, с. 88]

Мета даної вправи психологічне розвантаження, виховання лагідності.

Інструкція: діти лагідно гладять уявне курчатко у своїх долонях, ніжно дмухають на нього, розмовляють, пригортають до себе, ставлять на землю, дають йому поїсти (бажано виконувати рухи під спокійну музику).

Прощання. Дітки, наша сьогоднішня зустріч завершується. Дякую вам за цікаве заняття та спілкування. Бажаю гарного настрою. До зустрічі.

Тренінгове заняття 9 [44]

Тема заняття: робота в команді, розуміння вербальних та невербальних методів спілкування.

Мета: вчити дітей працювати в команді, вмінню розуміти вербальні та невербальні методи спілкування, дотримуватися правил ввічливості.

Обладнання: картки з назвами тварин, кольорові круги, спокійна музика, аркуші паперу, олівці.

Хід заняття:

Вправа Порівняй картинки [57, с. 88]

Інструкція: психолог дає дітям картку з назвами тварин і просить їх прочитати вголос і знайти пару, але при цьому не можна говорити (можна використовувати тільки характерні рухи цих тварин). Коли двоє людей об'єднані в пари, тримайтеся поруч і не розмовляйте, поки кожна людина не знайде свого партнера.

Гра Кольорове коло [57, с. 110]

Інструкція: перед кожною дитиною лежать 5 кольорових кругів (жовтий, рожевий, червоний, зелений, блакитний). Звучить музика, діти піднімають круг. Учасникам групи пропонується знайти партнера, у якого піднято кружечок такого ж кольору. Потім вони стоять зі своїм партнером і

чекають, поки музика почнеться знову. Ця гра – це веселий і захоплюючий спосіб навчити дітей кольорам і соціальній взаємодії.

Бесіда про радісні спогади [57, с. 183]

Інструкція: діти сідають в коло, щоб поділитися своїми почуттями та нагадати собі про свої дні народження. У коротких бесідах психолог намагається викликати у дітей приємні та радісні спогади, щоб вони були готові до майбутнього завдання. Діти діляться улюбленими спогадами про свята.

Вправа День народження [57]

Інструкція: 3-поміж учасників обирають іменинника. Всі діти бажають йому добра, показуючи мімікою і жестами. Потім іменинника просять згадати, коли він робив комусь боляче, щоб зрозуміти, як це виправити. Діти виконують бажання виправити недоліки, про які сам іменинник не говорив, але які в собі не бачить. Потім членів групи просять уявити та запропонувати майбутнє дитини, у якої сьогодні день народження.

Вправа допомагає групі згуртуватися, дає дітям можливість висловити свої образи та виплеснути своє розчарування.

Гра Чарівний стілець [57, с. 87]

Інструкція: діти утворюють коло, в центрі якого стоїть стілець. Психолог пояснює дітям, що стілець чарівний, він може дарувати людям хороші якості, а погані забирати. Для того щоб це побачити, дітям потрібно дивитися одне на одного чарівними очима. Діти йдуть по колу і промовляють:

Хто у нас сьогодні найкрасивіший?

Хто у нас сьогодні найщасливіший?

Колю, Колю поспішай!

На стілець ось цей сідай!

Дитина сідає на стілець, а всі діти говорять їй щось приємне і добре. І так на стілець по черзі сідають всі діти.

Конструювання Місто веселих друзів (колективна робота) [57, с. 88]

Мета даної вправи – розвиток навичок доброзичливого спілкування.

Інструкція: психолог пропонує дітям збудувати місто, в якому живуть вони – веселі друзі. Це місто красиве, яскраве, з високими і маленькими будинками.

Вправа Зустріч [57, с. 136]

Інструкція: діти ходять по кімнаті. Психолог розповідає про різні частини доби. вихованці повинні правильно виконувати дії, які відповідають поведінці людей у певний час: вітаються, прощаються, грають, сплять і т. ін.

Наприклад: настав ранок, діти прийшли на заняття, весело привітали одне одного. Діти вітаються. Психолог закріплює форми вітання та прощання: Добрий день, добрий ранок, доброго дня, добрий вечір, привіт, вітаю, до побачення, на все добре, будьте здорові, надобраніч.

Прощання. Дітки, настав час прощатися. Дякую вам за цікаві ігри під час заняття. До зустрічі.

Тренінгове заняття 10 [57]

Тема заняття: позитивне ставлення до себе, підвищення самооцінки. Зняття емоційної напруги.

Мета: вчити дітей позитивно ставитися до себе та оточуючих; підняти самооцінку; покращення психологічного клімату групи, діагностика особливостей емоційного світу дітей. Розвивати уміння адекватно виражати свій емоційний стан, помічати настрій оточуючих.

Обладнання: картки з назвами тварин, кольорові круги, спокійна музика, аркуші паперу, олівці, фарби, пензлики.

Хід заняття:

Гра Склади картинку [57, с. 88]

Інструкція: діти поділяються на пари. Кожна пара отримує розрізану на 4 частини картинку. За сигналом психолога діти складають картинку. Психолог відмічає дітей, які першими виконали завдання.

Гра Всі ми різні, але всі однакові [57, с. 91]

Інструкція: Ви всі різні, але ми сьогодні разом. Я хочу, щоб поаплодували дівчатка усі (Овації). Які ви сьогодні красиві, веселі. А тепер нехай поаплодують найсильніша, мужня половина нашої групи – наші хлопчаки. (Овації). Бадьорі, кмітливі та спритні вони. Нехай закричать діти, у кого темне волосся, а тепер – у кого світле? Прошу поаплодуйте, ті діти у кого є братик, сестричка. А зараз аплодують діти, які люблять домашніх мешканців.

Вправа Казкові герої [57, с. 92]

Мета цієї вправи – ознайомлювати вихованців з основними чинниками народної моралі; вчити оцінювати добро і зло.

Інструкція: називаючи казкового героя, ви відповідайте, який він. Якщо добрий, то радісно плескати в долоні, а якщо злий, тупочіть ногами.

Іван Царевич, Коцій Безсмертний, Золота Рибка, Дюймовочка, Карабас-Барабас, Попелюшка, Червона Шапочка, Гуси-лебеді, Водяний, Баба-Яга, Мальвіна.

Вправа Зверни увагу на друга [57, с. 110]

Інструкція: учасники по черзі говорять щось позитивне, кому забажають, помічаючи індивідуальні риси, навички або досягнення.

Вправу слід виконувати в групі вона є ефективним засобом налагодження стосунків. По черзі кажучи щось позитивне тому, кому вони хочуть, це допомагає зміцнити зв'язок. У відповідь дитина говорить: Мені приємно що ти так думаєш про мене.

Вправа Кольорові квіточки [57, с. 88]

Ми сьогодні з вами помандруємо в далеку подорож, але для цього нам потрібні квіточки. Дістаньте кружечок будь-якого кольору, який вам сподобався – це і буде ваш квіток. Вставте їх у карманчики.

Вправа Паровозик [57, с. 89]

Давайте зробимо паровозик і помандруємо разом у чарівну країну Кольорових фарб. Діти грають в гру. Наш паровозик роз'єднується і діти сідають в коло.

Вправа Спляче кошеня [57, с. 57]

Інструкція: уявіть собі, що ви веселі кошенята. Кошенята ходять, вигинають спинку, махають хвостиком. Але от кошенята втомилися (пауза), почали позіхати, лягають на килимок і засинають. У кошенят рівномірно піднімаються й опускаються животики, вони спокійно дихають (*повторити 2 - 3 рази*).

Вправа Спонтанне малювання [21]

Інструкція: перед дитиною кладеться декілька аркушів кольорового паперу та пропонується вибрати один з кольорів. З даного кольору створити будь-який образ, спробувати викликати себе асоціації з отриманим образом.

Після виконання малюнка слід запропонувати дитині прокоментувати свою роботу.

Обговорення. Що сподобалося, а що ні? Психолог цікавиться враженнями дітей від заняття.

Прощання. Дітки, наша сьогоднішня зустріч завершується. Дякую вам за приємне спілкування. Бажаю гарного настрою. До зустрічі.

3.2. Результати формувального експерименту

По закінченню проведення програми тренінгу, яка складалась з 10 занять та метою якої є покращення психічного стану, підвищення самооцінки, розвиток емоційної сфери дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами за допомогою методу арт-терапії, було проведено повторно діагностику за методиками, які використовувались і під час констатувального експерименту.

За результатами порівняльного аналізу першого зрізу та зрізу після проведення формувального експерименту маємо наступні результати за методикою Злови кульку (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Зведена таблиця результатів за методикою Злови кульку

№ 3/п	Респонденти:	Результати до та після тренінгу		№ 3/п	Респонденти:	Результати до та після тренінгу	
1	Давид О. (6 років)	4	4	16	Артем Л. (4 роки)	3	4
2	Євген О. (4 роки)	3	3	17	Артем К. (5 років)	2	2
3	Вікторія І. (3 роки)	4	4	18	Аліна Д. (5 років)	4	4
4	Віктор І. (3 роки)	4	4	19	Анастасія Д. (4 роки)	4	4
5	Мирослава С. (3 роки)	2	3	20	Тимофій Х. (5 років)	4	4
6	Владислава ІІІ. (4 роки)	4	4	21	Сергій Т. (4 роки)	3	4
7	Дмитро Т. (4 роки)	4	4	22	Макар ІІ. (3 роки)	4	4
8	Марія П. (4 роки)	4	4	23	Дмитро Л. (4 роки)	4	4
9	Мирослава П. (5 років)	4	4	24	Михайло К. (4 роки)	4	4
10	Кирило К. (6 років)	4	4	25	Іван З. (4 роки)	4	4
11	Поліна К. (4 роки)	3	4	26	Ринад А. (3 роки)	3	3
12	Макар С. (3 роки)	3	4	27	Дарина П. (6 років)	4	4
13	Сергій С. (6 років)	4	4	28	Богдан А. (4 роки)	4	4
14	Сергій К. (6 років)	4	4	29	Максим З. (4 роки)	4	4
15	Владислав Л. (6 років)	2	2	30	Мілана Б. (4 роки)	4	4

Порівняльний аналіз за методикою Злови кульку вказує на те, що 5 дітей з 30, які мали нижчі бали після проведення тренінгу покращили свої результати. Середнє значення статистичних даних вказує, що показник змінився з 3,6 до 3,8.

Результати зрізів за методикою Пограй з кольоровими кубиками відображені в таблиці 3.2 (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Зведена таблиця результатів за методикою
Пограй з кольоровими кубиками

№ 3/п	Респонденти:	Результати до та після тренінгу		№ 3/п	Респонденти:	Результати до та після тренінгу	
1	Давид О. (6 років)	4	4	16	Артем Л. (4 роки)	3	4
2	Євген О. (4 роки)	2	3	17	Артем К. (5 років)	1	2
3	Вікторія І. (3 роки)	3	3	18	Аліна Д. (5 років)	4	4
4	Віктор І. (3 роки)	3	3	19	Анастасія Д. (4 роки)	4	4
5	Мирослава С. (3 роки)	2	2	20	Тимофій Х. (5 років)	4	4
6	Владислава ІІІ. (4 роки)	4	4	21	Сергій Т. (4 роки)	3	4
7	Дмитро Т. (4 роки)	4	4	22	Макар ІІ. (3 роки)	4	4
8	Марія П. (4 роки)	4	4	23	Дмитро Л. (4 роки)	4	4

9	Мирослава П. (5 років)	4	4	24	Михайло К. (4 роки)	2	3
10	Кирило К. (6 років)	4	4	25	Іван З. (4 роки)	4	4
11	Поліна К. (4 роки)	3	3	26	Ринад А. (3 роки)	2	3
12	Макар С. (3 роки)	3	4	27	Дарина П. (6 років)	4	4
13	Сергій С. (6 років)	4	4	28	Богдан А. (4 роки)	4	4
14	Сергій К. (6 років)	4	4	29	Максим З. (4 роки)	4	4
15	Владислав Л. (6 років)	2	2	30	Мілана Б. (4 роки)	4	4

За результатами аналізу за методикою Пограй з кольоровими кубиками видно, що 6 дітей з 30, покращили результати щодо уміння виділяти колір, як ознаку; уміння розрізняти і називати кольори.

Наступна методика за якою зроблено порівняльний аналіз Намалюй доріжку або будиночок представлена в таблиці (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**Зведена таблиця результатів за методикою
Намалюй доріжку або будиночок**

№ 3/п	Респонденти:	Результати до та після тренінгу		№ 3/п	Респонденти:	Результати до та після тренінгу	
1	Давид О. (6 років)	4	4	16	Артем Л. (4 роки)	3	4
2	Євген О. (4 роки)	2	3	17	Артем К. (5 років)	2	2
3	Вікторія І. (3 роки)	3	4	18	Аліна Д. (5 років)	4	4
4	Віктор І. (3 роки)	3	3	19	Анастасія Д. (4 роки)	4	4
5	Мирослава С. (3 роки)	2	2	20	Тимофій Х. (5 років)	4	4
6	Владислава Ш. (4 роки)	4	4	21	Сергій Т. (4 роки)	3	3
7	Дмитро Т. (4 роки)	4	4	22	Макар Щ. (3 роки)	4	4
8	Марія П. (4 роки)	4	4	23	Дмитро Л. (4 роки)	4	4
9	Мирослава П. (5 років)	4	4	24	Михайло К. (4 роки)	4	4
10	Кирило К. (6 років)	4	4	25	Іван З. (4 роки)	4	4
11	Поліна К. (4 роки)	3	3	26	Ринад А. (3 роки)	3	3
12	Макар С. (3 роки)	3	4	27	Дарина П. (6 років)	4	4
13	Сергій С. (6 років)	4	4	28	Богдан А. (4 роки)	4	4
14	Сергій К. (6 років)	4	4	29	Максим З. (4 роки)	4	4
15	Владислав Л. (6 років)	2	2	30	Мілана Б. (4 роки)	3	3

Згідно з результатами методики Намалюй доріжку або будиночок відображено в аналізі, що 4 вихованці покращили свої результати стосовно розуміння мовної інструкції, сформованості рівня розвитку передумов до предметного малюнку, визначено провідну руку та дії рук узгоджені.

Наступним етапом було проведення діагностичної методики емоційної сфери дошкільника – проєктивна методика Малюнок дерева [59, с.17]. Дана методика мала на меті – виявлення особистісних особливостей дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами. Результати проведення повторного зрізу за методикою Малюнок дерева показав, що малюнки дітей змінилися. Порівняльний аналіз зображено в таблицях 3.4 – 3.7 (див. табл. 3.4 – 3.7).

Таблиця 3.4

Результати проєктивної методики Малюнок дерева

Кольори дерева									
Характеристика	Стандартні кольори. Результати до та після тренінгу		Нестандартні кольори дерева. Результати до та після тренінгу		Використаний тільки простий олівець. Результати до та після тренінгу		Похмурі кольори. Результати до та після тренінгу		
Кількість респондентів	19	20	6	6	0	0	5	4	
Загальний розмір дерева									
Характеристика	Велике більш як 2/3 аркуша. Результати до та після тренінгу		Зменшення розміру дерева (до 1/3 аркуша і менше). Результати до та після тренінгу		Занадто дрібне зображення. Результати до та після тренінгу		Занадто великі розміри зображення. Результати до та після тренінгу		Малюнок дерева займає весь аркуш. Результати до та після тренінгу
Кількість респондентів	5	6	10	10	3	2	12	12	0 0
Розміщення дерева на аркуші									
Характеристика	У верхній частині аркуша. Результати до та після тренінгу		У нижній частині аркуша. Результати до та після тренінгу		Дерево зсунуте ліворуч. Результати до та після тренінгу		Дерево зсунуте праворуч. Результати до та після тренінгу		
Кількість респондентів	20	17	10	10	0	3	0	0	0

Стовбур									
Характеристика	Прямий і рівний, правильної форми. Результати до та після тренінгу		Основа стовбура, розширена вліво. Результат и до та після тренінгу		Основа стовбура, розширена вправо. Результати до та після тренінгу		Округла і розширена в обидва боки. Результат и до та після тренінгу		Стовбур, закритий зверху. Результати до та після тренінгу
Кількість респондентів	6	7	16	15	0	2	2	4	6 2

Таблица 3.5

Форма стовбура										
Характеристика	У вигляді моркви догори гострим кінцем. Результати до та після тренінгу		Морква гострим кінцем донизу. Результати до та після тренінгу		Роздвоєне від стовбура. Результати до та після тренінгу		Стовбур, розчеплений у верхній частині. Результати до та після тренінгу		Дерево, розщеплене донизу. Результати до та після тренінгу	
Кількість респондентів	4	5	8	7	6	6	12	12	0	0
Тип дерева										
Характерис-тика	Листяне дерево. Результати до та після тренінгу		Хвойне дерево. Результати до та після тренінгу				Пальма. Результати до та після тренінгу			
Кількість респондентів	30	30	0		0		0		0	
Крона										
Характеристика	Крона схожа на хмару. Результати до та після тренінгу		Крона-круг. Результати до та після тренінгу		Крона із завитками. Результати до та після тренінгу		Крона з каракулями. Результати до та після тренінгу			
Кількість респондентів	11	13	3		5		0		3	
Яблука на дереві (або будь-які фрукти, квіти, метелики)										

Характеристика	Наявні. Результати до та після тренінгу		Відсутні. Результати до та після тренінгу	
Кількість респондентів	3	3	27	27

Таблиця 3.6

Гілки												
Характеристика	Товсті гілки. Результати до та після тренінгу		Гілки на всі боки. Результати до та після тренінгу		Відсутність гілок. Результати до та після тренінгу		Пониклі, тонкі гілки. Результати до та після тренінгу		Гілки спрямовані вниз. Результати до та після тренінгу		Гілки спрямовані вгору. Результати до та після тренінгу	
Кількість респондентів	9	7	13	12	2	2	2	2	0	0	4	7
Листя												
Характеристика	Наявність листя. Результати до та після тренінгу		Відсутність листя. Результати до та після тренінгу		Промальовування листя. Результати до та після тренінгу		Опале листя. Результати до та після тренінгу		Листя спрямоване вгору. Результати до та після тренінгу			
Кількість респондентів	8	13	5	3	10	8	7	5	0	1		
Дупло												
Характеристика	Наявне. Результати до та після тренінгу			Відсутнє. Результати до та після тренінгу			Зображення на дереві гнізда, птахів та тварин. Результати до та після тренінгу					
Кількість респондентів	0		0	25		23	5			7		
Сонце												
Характеристика					Сонце ліворуч. Результати до та після тренінгу							
Кількість респондентів					15				12			

Таблиця 3.7

Хмаринки								
Характеристика	Хмаринки ліворуч. Результати до та після тренінгу		Хмаринки праворуч. Результати до та після тренінгу		Суцільні хмаринки по горі аркуша. Результати до та після тренінгу		Хмари брудно-сіро-синього кольору. Результати до та після тренінгу	
Кількість респондентів	12	12	7	8	0	0	11	10
Пеньок								
Характеристика	Відсутній на малюнку. Результати до та після тренінгу				Наявний на малюнку. Результати до та після тренінгу			
Кількість респондентів	30		30		0		0	
3 крони дерева виростають самостійні дерева з кронами								
Характеристика	Відсутні. Результати до та після тренінгу		Стовбур замкнений. Результати до та після тренінгу		Листя відсутнє. Результати до та після тренінгу			
Кількість респондентів	30	30	0	0	0	0		
Коріння								
Характеристика	Коріння відсутнє. Результати до та після тренінгу		Парні лінії. Результати до та після тренінгу		Поодинокі лінії. Результати до та після тренінгу			
Кількість респондентів	30	30	0	0	0	0		

3.3. Оцінка ефективності корекційних заходів за допомогою методів математичної статистики

За допомогою проєктивної методики Малюнок дерева [59, с.17] досліджено ставлення респондентів до себе, їх самооцінку, виявлено характер взаємовідносин дітей з оточенням, а також їх особистісні якості. Порівняльний аналіз вказує на те, що результати покращились після проведення тренінгу.

Для порівняння вибірових середніх величин, що належать до двох сукупностей даних, і для рішення питання про те, чи відрізняються середні значення статистично вірогідно один від одного, нерідко використовують t - критерій Стюдента.

Його основна формула виглядає таким способом:

$$t = \frac{[x1 - x2]}{[m1 + m2]} \quad (3.1)$$

де $x1$ - середнє значення змінної по одній вибірці,

$x2$ - середнє значення змінної по другій вибірці даних;

$m1$ і $m2$ - інтегровані показники відхилень приватних значень із двох порівнюваних вибірок від відповідних їм середніх величин.

$m1$ і $m2$, у свою чергу, обчислюються по наступним формулам:

$$m1 = \frac{S1}{n1} \quad (3.2)$$

$$m2 = \frac{S2}{n2} \quad (3.3)$$

де: $S1$ - вибірка дисперсія першої перемінної (по першій вибірці);

$S2$ - вибірка дисперсія другої перемінної (по другій вибірці);

$n1$ - число приватних значень перемінної в першій вибірці;

$n2$ - число приватних значень перемінної по другій вибірці.

Після того, як за допомогою приведеної вище формули обчислений показник t , по таблиці (див. Додаток А) для заданого числа ступенів свободи, рівного $n1 + n2 - 2$, і обраної імовірності припустимої помилки знаходять потрібне табличне значення і порівнюють з ним обчислене значення t . Якщо обчислене значення t - більше чи дорівнює табличному, то роблять висновок про те, що порівнювальні середні значення з двох вибірок дійсно статистично вірогідно розрізняються з імовірністю припустимої помилки, меншої чи рівної обраній.

З метою порівняння вибірових середніх величин, які належать до двох груп даних, вирішення питання статистичної відмінності середніх значень та визначення успішності проведеного експерименту був розрахований коефіцієнт Стюдента.

Розрахунок парного двовибіркового t-критерію за методикою Злови кульку до проведення психологічного тренінгу та після його проведення відображено в таблиці 3.8 (див. табл. 3.8).

Таблиця 3.8

**Розрахунок критерію Стюдента за методикою Злови кульку
до та після проведення тренінгу**

Парний двовибірковий t-тест для середніх		
	Перемінна 1	Перемінна 2
Середнє	3,6	3,8
t-статистика	-2,40832	
t 0, 01	2,7564	
t 0, 05	2,0452	
P(T<=t) двостороннє	0,05	

Розрахунок парного двовибіркового t-критерію за методикою Пограй з кольоровими кубиками відображено в таблиці 3.9 (див. табл. 3.9).

Таблиця 3.9

**Розрахунок критерію Стюдента за методикою Пограй з
кольоровими кубиками до та після проведення психологічного тренінгу**

Парний двовибірковий t-тест для середніх		
	Перемінна 1	Перемінна 2
Середнє	3,4	3,6
t-статистика	-2,97087	
t 0, 01	2,7564	
t 0, 05	2,0452	
P(T<=t) двостороннє	0,01	

Розрахунок парного двовибіркового t-критерію за методикою Намалюй доріжку або будиночок відображено в таблиці 3.10 (див. табл. 3.10).

Таблиця 3.10

**Розрахунок критерію Стьюдента за методикою Намалюй доріжку
або будиночок до та після проведення психологічного тренінгу**

Парний двовибірковий t-тест для середніх		
	Перемінна 1	Перемінна 2
Середнє	3,5	3,6
t-статистика	-2,11224	
t 0, 01	2,7564	
t 0, 05	2,0452	
P(T<=t) двостороннє	0,05	

Показник t-статистичне більший за табличне значення, саме тому впроваджена програма призвела до покращення показників таких як: розуміння мовної інструкції; вміння стежити за тим, як рухається предмет; встановлення контакту та співпраці з дорослими; вміння виділяти колір як ознаку та називати кольори; узгодженість дій рук.

Результати впровадження тренінгової програми серед вихованців Луганського обласного будинку дитини №2 показали, що вона викликає значний інтерес в учасників тренінгу. Діти активно приймали участь у заняттях тренінгу. Охоче виконували арт-терапевтичні вправи (див. Додаток Б).

Можна зробити висновки щодо позитивної динаміки в розвитку емоційної сфери та психічного стану дітей . Діагностика емоційної сфери дошкільників за допомогою проєктивної методики Малюнок дерева [59, с.17] вказує на зменшення рівня тривожності після проведення тренінгу [74, с.81]. Діти відчують себе більш впевненими в собі, життєрадісними та розкутими. Такі результати вказують на ефективність застосування програми у роботі з дітьми дошкільного віку з особливими освітніми потребами.

Отже, можна стверджувати, що фахівцям, які застосовують у своїй роботі різноманітні техніки арт-терапії слід пам'ятати, що найголовніше – допомогти кожній дитині відчути себе успішною. Відчуття успіху у дітей сприяє формуванню впевненості у власних силах, вміннях, вправності,

підвищує їх самооцінку. Поступово дошкільники з особливими освітніми потребами впевнено діятимуть не лише на арт-терапевтичних заняттях, а й у повсякденному житті. Вони досягатимуть успіхів у спілкуванні, а їх взаємодія зі світом стане конструктивнішою. Тож арт-терапія є важливим інструментом в арсеналі фахівців, які працюють в закладах дошкільної освіти.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

У третьому розділі роботи, на основі результатів експерименту, було розроблено та апробовано програму арт-терапевтичного тренінгу для дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами. Формувальний експеримент було проведено на базі Луганського обласного будинку дитини №2. Експеримент включав три етапи дослідження. Перший етап дослідження передбачав розробку змісту та структури тренінгу. На другому етапі дослідження здійснено впровадження тренінгу. І на третьому етапі дослідження проведено оцінку ефективності програми тренінгу.

Програма тренінгу сприяла покращенню психічного стану, підвищенню самооцінки, розвитку емоційної сфери дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами за допомогою методу арт-терапії.

Наступним завданням даного розділу було оцінити ефективність корекційних заходів за допомогою методів математичної статистики. Оцінено ефективність корекційних заходів за допомогою t-критерію Стьюдента.

Результати свідчать про ефективність впровадженої програми арт-терапевтичного тренінгу для дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами. Після проведення тренінгу показники, які були отримані до впровадження програми змінилися. Показники покращилися, вихованці відчують себе більш впевненими в собі та життєрадісними. Рівень тривожності знизився. Покращився настрій. Під час занять діти були активними та натхненними.

Отже, можна зробити висновок, що впровадження програми є дієвим та результативним. Хоча показники кількісно відрізняються не суттєво, але все ж таки зміни є. Незначна зміна показників пояснюється тим, що тренінг був проведений за невеликий проміжок часу. Впевнена, що при впровадженні програми більш тривалий час, показники мали б вагоміші зміни. Можна стверджувати про доцільність використання програми тренінгу в своїй роботі

педагогами Луганського обласного будинку дитини №2 для більш значних результатів.

ВИСНОВКИ

У наш час інтерес до арт-терапії все більше зростає. Численні дослідження доводять актуальність та дієвість методу. З кожним роком психологія в поєднанні з творчою діяльністю позитивно впливає на життєдіяльність людей. Все частіше арт-терапію застосовують у освітньо-виховному процесі, так як метод не має ніяких протипоказань у застосуванні. Є щадним та м'яким у застосуванні, арт-терапія є ефективною у роботі з дітьми дошкільного віку з особливими освітніми потребами та допомагає вирішити велику кількість проблем. Хочеться акцентувати увагу на можливості використання у роботі з дітьми, які мають затримку мовленнєвого розвитку та не можуть висловити свої почуття, потреби, страхи словами.

Головною перевагою арт-терапії є те, що кожна людина може займатись даною терапією, для цього не потрібно мати високого рівня творчих здібностей. Застосування арт-терапії – це системна інновація, яка характеризується великою кількістю напрямків, які спрямовані на вирішення багатьох проблем, сприяють покращенню психічного стану, розвитку особистості, самовираженню. Велика кількість напрямків спроможна задовольнити будь-який запит та обов'язково досягти бажаного результату.

За допомогою застосування тих чи інших видів арт-терапії для дітей завдання даного напрямку вирішуються досить швидко і ефективно. Можна стверджувати, що арт-терапія екологічний метод, за допомогою якого відбувається зцілення душі.

Проведене дослідження дозволило виділити наступні висновки:

1. У першому розділі роботи були порушені питання теоретичної частини арт-терапії, як ефективного сучасного методу, який стрімко розвивається та все частіше використовується у роботі фахівців дошкільних закладів. Розглянуто історію розвитку та становлення арт-терапії, проаналізовано застосування даної терапії в освітньому процесі, висвітлено

сучасність арт-терапії та її практичне застосування в діяльності багатьох закладах незалежно від форм підпорядкування, будь-то освітній заклад чи медичний. Цікавість до арт-терапії тільки підтверджує свою актуальність. Велика кількість досліджень щодо застосування арт-терапії як дієвого методу являється підтвердженням її стрімкого розвитку. У сучасній психології арт-терапія як терапія мистецтвом є потужним інструментом психологічної роботи, що відкриває нові можливості для самореалізації та допомагає в пошуку ресурсу та натхнення. Основою арт-терапії є активізації творчого потенціалу дитини, внутрішніх механізмів саморегуляції та зцілення. У дослідженні проаналізовано застосування арт-терапії для дітей з особливими освітніми потребами, розглянуто методики діагностики, підібрані методи корекції, терапії та виховання.

2. Розглянуто арт-терапевтичні вправи, які доречно включити до програми тренінгу, яка буде націлена на розвиток емоційної сфери дошкільників та покращенні психічного стану.

3. Під час констатувального експерименту було підібрано та проведено діагностику психічних процесів та емоційної сфери дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами. Методики, які було проведено: Злови кульку, Пограй з кольоровими кубиками, Намалюй доріжку або будиночок та Малюнок дерева. Малюнок дерева традиційно розглядається у проєктивній психодіагностиці як автопортрет, у якому цілісно відображається ставлення до себе, самооцінка, характер взаємовідносин дитини з оточенням, а також її особистісні якості.

4. Формувальний експеримент включав три етапи дослідження. Перший етап дослідження передбачав розробку змісту та структури тренінгу. На другому етапі дослідження здійснено впровадження тренінгу. І на третьому етапі дослідження проведено оцінку ефективності тренінгу. Для вивчення ефективності тренінгу було проведено перший та другий діагностичні зрізи, зроблено кількісний та якісний аналіз. Програма тренінгу включає: завдання,

які сприяють розвитку емоційної сфери дітей, заохочують до пізнавальної діяльності, створюють умови для покращення психічного стану за допомогою методу арт-терапії.

5. На ефективність проведеного тренінгу вказує розрахований показник t-Ст'юдента, який виявився більший за табличне значення, а відтак розроблена програма призвела до покращення показників рівня сформованості емоційної сфери дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами.

Відмічено значний пізнавальний інтерес в учасників тренінгу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аблідарова А.Р. Особливості статево-ролевої соціалізації дошкільників різних етнічних груп: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / А. Р. Аблідарова – Київ, 2010. 23 с.
2. Антонова С.В. Застосування методів арт-терапії в роботі з дітьми дошкільного віку. Магістерські студії. Альманах. Херсон: ХДУ, 2022. Вип. 22. С. 163-164. URL: <http://ekhsuir.kspu.edu/123456789/17022>
3. Арсентьєва Г. О., Филімоненко А. В. Методи арт-терапії як терапії мистецтвом. Тиждень науки-2021. Гуманітарний факультет. Тези доповідей науково-практичної конференції, Запоріжжя, 19-23 квітня 2021р. Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2021. С. 277-279. URL: <https://eir.zp.edu.ua/handle/123456789/14795>
4. Арсентьєва Г. О., Шишкова О. С. Ізотерапія в психології, її проєктивні методики. Тиждень науки-2022. Тези доповідей науково-практичної конференції, Запоріжжя, 18-22 квітня 2022 р. Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2022. С. 1334-1336 URL: <https://eir.zp.edu.ua/handle/123456789/14754>
5. Арсентьєва Г. О. Проєктивні методики арт-терапії. Тиждень науки-2023. Гуманітарний факультет. Тези доповідей науково-технічної конференції, Запоріжжя, 24-28 квітня 2023 р. Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2023. С. 142-143. URL: <http://eir.zntu.edu.ua/handle/123456789/11717>
6. Арсентьєва Г. О., Пархоменко В. В. Техніки ізотерапії як засіб психокорекції. Тиждень науки-2023. Гуманітарний факультет. Тези доповідей науково-технічної конференції, Запоріжжя, 24-28 квітня 2023 р. Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2023. С. 172-174. URL: <http://eir.zntu.edu.ua/handle/123456789/11739>

7. Арттерапія і війна: контексти і досвід практичної роботи. /за заг. ред. Н. Кальки, Г. Одинцової. [Колективна монографія]. Львів: ЛьвДУВС, 2023. 283 с.
8. Арт-терапія в роботі психолога: інноваційні підходи : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, м. Кропивницький, 20 – 27 квітня 2021 року / уклад. Молчанова О.М.; за заг. ред. Жосана О.Е. – Кропивницький : КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», 2021. 150 с.
9. Арт-терапія : навчальний посібник / уклад. В. І. Станішевська. Умань : ВПЦ «Візаві», 2022. 172 с.
[URL:https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/123456789/15129/1/Арт-терапія_посібник_Станішевська_09.02.2022.pdf](https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/123456789/15129/1/Арт-терапія_посібник_Станішевська_09.02.2022.pdf)
- 10.Березка С. В. Особливості застосування арт-терапії в роботі з дошкільниками з порушеннями інтелекту. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки. 2018. Вип. 1(2). С. 208-213. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2018_1%282%29_38
- 11.Білан В. А. Арт-терапія як один із засобів естетотерапії в корекційно-педагогічній роботі дефектолога. Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: «Педагогічні науки», 2018. (3). URL: <https://ped-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/2894>
12. Білецька Н. Арт-терапія для дітей. URL: <https://starylev.com.ua/blogs/artterapiya-dlya-ditey>.
13. Богуш А. М. Мовленнєво-ігрова діяльність дошкільників: мовленнєві ігри, ситуації, вправи. Навчально-методичний посібник / А. М. Богуш, Н. І. Луцан. – К.: Видавничий Дім «Слово» , 2008. 256 с.
14. Бондар Л. М. Використання методів арт-терапії в роботі з дітьми дошкільного віку. Педагогічний пошук : наук.-метод. журн. Луцьк. 2014. № 1 (81). С. 54–57. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=U

15. Бугера Ю.Ю., Дідик Н.М. Арттерапевтичні методи у роботі корекційного педагога. Актуальні питання корекційної освіти. URL: <https://aqce.com.ua/download/publications/613/578.pdf/>
16. Буркало Н. І. Арт-терапія в сучасній психології. Психологічний часопис. 2019. Том 5 № 9. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.9.13>
17. Власюк М. Арт-терапія : лікування мистецтвом. Відкритий урок : розробки, технології, досвід. 2008. № 7 (8). С. 90.
18. Вознесенська О. Л., Мова Л. В. Арт-терапія в роботі практичного психолога: Використання арт-технологій в освіті. К.: Шк. Світ, 2007. 120 с.
19. Вознесенська О. Особливості арт-терапії як методу// Психолог. – 2005.– №10. С.5–8.
20. Вознесенська О. Особливості та перспективи розвитку арт-терапії в Україні. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Педагогіка. 2009. Т. 108. Вип. 95. С. 19-24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchduped_2009_108_95_5
21. Використання елементів арт-терапії в роботі з особливими дітьми : посібник. URL: <https://naurok.com.ua/posibnik-vikoristannya-elementiv-art-terapi-v-roboti-z-osoblivimi-ditmi-52700.html>
22. Гаяш О.В. Корекційно-розвивальна робота з дітьми з особливостями психофізичного розвитку : Науково-методичний посібник для вчителів інклюзивного навчання, асистентів учителів, які працюють з дітьми з психофізичними порушеннями в умовах загальноосвітніх навчальних закладів, соціальних педагогів, батьків / укладач О. В. Гаяш. Ужгород : Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2016. 120 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/38845/1/ГАЯШ%20%20Корекційно-розвивальна%20робота.pdf>
23. Грицюк І. М. Арт-терапія в роботі практичного психолога з дітьми, які мають емоційні порушення. Психологія: реальність і перспективи : зб. наук. пр. Рівне. 2017. Вип. 8. С. 67-71. URL:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2017_8_17

24. Дабіжа К., Дабіжа Л., Комарівська Н. Використання арт-технологій в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. пр. Київ. 2022. Вип. 64. С. 64-71. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mitimpt_2022_64_8
25. Данілюк І., Буркало Н. Особливості застосування арт-терапії в роботі з дітьми. Psychological Journal, 2021. Т. 7. №9. С. 85-98. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2021.7.9.7>
26. Діоба К. С. Соціальні технології в роботі з дітьми з обмеженими можливостями : кваліфікаційна робота магістра спеціальності 231 "Соціальна робота: соціальна педагогіка" / наук. керівник Н. В. Заверико. Запоріжжя : ЗНУ, 2020. 103 с.
27. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. 424 с.
28. Зіновчик В.М., Суятинова К.Є. Ранній аутизм. Арт-терапія в роботі з дітьми – аутистами. Підвищення якості освіти: стан, проблеми, перспективи : матеріали Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції (м. Кривий Ріг, Криворізький державний педагогічний університет, 27-28 квітня 2017 р.). Кривий Ріг, 2017. С. 133-136. URL: <https://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/0564/823/1/Підвищення%20якості%20освіти.pdf#page=133>
29. Іванова В.Л. Арт-терапія: проблеми становлення і розвитку. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"] : наук. журн. Миколаїв. Серія, Педагогіка. 2009. Т. 108. Вип. 95. С. 43-46. URL: http://libs.mfknukim.mk.ua/bitstream/123456789/734/1/Іванова_43-46.pdf
30. Ільченко І.С. Арт-терапія: навчальний посібник для студентів. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. 150 с. URL:

<http://library.megu.edu.ua:8180/jspui/bitstream/123456789/2160/1/Art-terapiya.pdf>

31. Інклюзивні практики для працівників культури : метод. посіб. / уклад : І. М. Брушневська, В. В. Колодяжна, О. М. Галапчук-Тарнавська. Луцьк : Вежа-Друк, 2020. 272 с. URL: <https://inhub.lutsk.ua/wp-content/uploads/2020/12/Posibnyk-INKLYUZYVNI-PRAKTYKY-dlya-pratsivnykiv-kultury.pdf>
32. Калініна Л.А. Використання лялькотерапії як напряду арт-терапії у корекційній роботі з дітьми, які мають проблеми у розвитку. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Педагогіка. 2009. Т. 108, Вип. 95. С. 25-29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchduped_2009_108_95_6
33. Ковальова О. В. Арт-терапія в роботі з особливими дітьми. Соціально-психологічні аспекти розвитку суб'єктів освітнього процесу: матеріали II Всеукраїнського науково-практичного форуму «Соціально-психологічні аспекти розвитку особистісно-професійної компетентності педагога в умовах інноваційних змін» (07–12 грудня 2020 року, м. Суми). [у 2-х ч.]. Ч. 2. Суми: НВВ КЗ СОІППО. 2020. С. 100-104. URL: http://soippo.edu.ua/images/Конференції_Проекти_Гранти/Конференції/2020/Збірка%20II%20ч.%20ФОРУМ%200712.12.2020%202.pdf#page=100
34. Калька Н., Ковальчук З. Практикум з арттерапії : навчально-методичний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2020. Ч. 1. С. 50–54.
35. Компанець Н.М. Розвиток та формування емоційно-вольової сфери у дітей дошкільного віку: Науково-методичний посібник. – Київ: Актуальна освіта, 2023. 42 с.
36. Корнієнко Л.І. Арт-терапія як метод практичної психокорекції мислення дітей дошкільного віку. Політ. Сучасні проблеми науки : XVIII Міжнародна конференція. 2018. С. 301-302. URL: <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/33856/1/Корнієнко%20Л.І..pdf>
37. Коротчук О. Ю. Арт-терапія у житті дітей з особливими потребами// Освіта та наука у вимірах ХХІ століття: Матеріали звітної-наукової конференції, 12–13 травня / М-во освіти і науки України, НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К. : НПУ, 2006. С. 56–58.
38. Костіна В. Арт-терапія як засіб соціальної підтримки в роботі з дітьми

- з особливими освітніми потребами в умовах воєнного стану. Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України : виклик глобального світу : матеріали vii Міжнародної науково-практичної конференції, 17-18 травня 2023 р., м. Полтава. 2023. С. 281-284. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ba45313c-28fb-4804-9a6d-395a11107539/content>
39. Кошель А. П., Кульбако Н. П. Використання елементів арт-терапії в умовах освітнього процесу закладів дошкільної освіти: навчально-методичний посібник для студентів спеціальності «Дошкільна освіта», методистів, вихователів закладів дошкільної освіти та батьків дітей дошкільного віку. Чернігів: ФОП Баликіна О.В., 2020. 90 с.
40. Лалак Н. В., Пеняк В. С. Арт-терапія у роботі з дітьми старшого дошкільного віку. Наука майбутнього. 2023. 2(12). С. 72-75. URL: http://dspaces.msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/10233/1/ART_%20the%20rapy%20in_%20working_%20with.pdf
41. Лахно О. Г. Інноваційні технології розвитку психомоторних здібностей у фізичному вихованні дітей 2-го – 5-го років життя: автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. з фізич. вихов. та спорту: спец. 24.00.02 «Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення» / О. Г. Лахно – Київ, 2013. 23 с.
42. Логвиненко Т. О. Використання засобів арт-педагогіки та арт-терапії у соціально-педагогічній роботі з дітьми з особливими освітніми потребами. Наука і техніка сьогодні. 2022. № 5(5). С. 327-335. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-5\(5\)-327-335](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-5(5)-327-335)
43. Луцкевич А.О. Психолого-педагогічна корекція аутоагресивної поведінки дітей дошкільного віку. Запоріжжя: НУ «Запорізька політехніка», 2023. 62 с. URL: <http://eir.zntu.edu.ua/handle/123456789/11348>

44. Методи діагностики психічного розвитку дітей / І. М. Гоян, А. А. Палій
За ред. А.А. Палія. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2014. 652 с.
45. Мигович З. Й. Арт-терапія у роботі з дітьми з порушенням розвитку в умовах інклюзивного навчання. Науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення: збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції (25 травня 2022 р., м. Ніжин). Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2022. С. 130-132. URL:
<http://www.ndu.edu.ua/storage/2022/3б%20матеріалів%20конференції.pdf#page=131>
46. Мішкулинець О. О. Використання арт-терапевтичних методик в умовах інклюзивного освітнього середовища. Психологія: теорія і практика. 2018. Випуск 2 (2). С. 76- 87. URL: <https://msu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/03/9.-Мішкулинець-О.О.-Використання-арт-терапевтичних-методик-в-умовах-інклюзивного-освітнього-середовища.pdf>
47. Мороз Ю. В. Арт-терапія як засіб корекції психосоматичних розладів у дітей молодшого шкільного віку: Кваліфікаційна робота магістра за освітньо-професійною програмою «Психологія» другого (магістерського) рівня вищої освіти галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки, спеціальність 053 «Психологія». Миколаїв, 2024. 111 с.
URL: <https://krs.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3335/1/Мороз%20ОКРМ%20до%20друку.pdf>
48. Наконечна О. В. Арт-терапія як спосіб впливу на особистість у зарубіжній та вітчизняній літературі. Молодий вчений. 2014. № 1(03). С. 158-161. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2014_1%2803%29_37
49. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"] : наук. журн. Миколаїв. Серія, Педагогіка. 2009. Т. 108. Вип. 95. URL:

https://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=njuu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=I=&S21STR=Ж69683:Пед.%2F2009%2F108%2F95#gsc.tab=0

50. Нікітіна В., Казьмірчук Н. Арт-терапія у роботі з дітьми дошкільного віку. Інклюзивна освіта як індивідуальна траєкторія особистісного зростання дитини з особливими освітніми потребами (м. Вінниця, ВДПУ імені М. Коцюбинського, 28-29 листопада 2019 року): збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Випуск 2. Вінниця, 2019. С. 133-136. URL: https://vspu.edu.ua/faculty/pochat/pochat_kafmetod/doc/z3.pdf#page=133
51. Ніколаєнко С. В. Використання елементів арт-терапії в роботі з дітьми з особливими потребами : методичні матеріали з досвіду роботи практичного психолога. Запоріжжя, 2019. URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/01008ocr-434f.docx.html>
52. Олійник Н., Імбер В., Комарівська Н. Арт-терапія як засіб корекції агресивної поведінки у молодших школярів. Перспективи та інновації науки. 2024. № 2(36). DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-2\(36\)-765-772](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-2(36)-765-772)
53. Потапюк Л.М. Вікова та педагогічна психологія: Навчальний посібник. –Луцьк: ПП Іванюк, 2010. 215 с.
54. Простір арт-терапії: ресурси зцілення: Матеріали XI міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Київ, 3-4 квітня 2014 р.). Київ : Золоті ворота, 2014. 198 с. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/art-conf-14.pdf>
55. Ревть А., Гук О. Арт-терапія у соціально-реабілітаційній роботі з дітьми з особливими потребами. Молодь і ринок. 2019. № 7(174). DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2019.176108>

- 56.Середа І.В., Збишко Є.А. Використання технології арт-терапії в корекційно-виховній роботі. Інноваційна педагогіка. 2019. Випуск 10. Т. 1. С. 63-66. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/10/part_1/14.pdf
- 57.Соціально-психологічні аспекти розвитку суб'єктів освітнього процесу: матеріали II Всеукраїнського науково-практичного форуму «Соціально-психологічні аспекти розвитку особистісно-професійної компетентності педагога в умовах інноваційних змін» (07–12 грудня 2020 року, м. Суми). [у 2-х ч.]. Ч. 2. / за заг. ред. А. В. Вознюк, О. Ю. Василеги. Суми: НВВ КЗ СОППО. 2020. 212 с.
58. Тарапата І.І., Тимків Л.С. Арт-терапія як засіб подолання страху у дітей дошкільного віку. Молодий вчений. 2019. № 10 (74). С. 114-119. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-10-74-27>
59. Теорія і практика арт-терапії : навчально-методичний комплекс / уклад. І.В. Бабій. Умань, 2014. 75 с. URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/3013/1/Toeria%20i%20praktuka%20art-terapij.pdf>
- 60.Титаренко О. І. Використання арт-терапії в психолого-педагогічному супроводі освітнього процесу. URL: https://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp6/tytarenko.pdf
- 61.Хіля А. Арт-терапія як об'єкт наукового дослідження у працях зарубіжних та вітчизняних учених. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2016. № 5 (59). С. 394-405. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/pednauk_2016_5_52.pdf
- 62.Чепеленко Ю. І., Жванія Т. В. Арт-терапія в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами. Психолого-педагогічні проблеми

вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика : матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 16-18 березня 2023 р. Харків. 2023. С. 389-391. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/bitstreams/7c7fee8b-7454-4f6a-baa0-2b763e236887/download>

63. Швецова Т. О. Арт-терапія в умовах інклюзивного освітнього середовища. Київський науково-педагогічний вісник. 2021. № 24. С. 51-57. URL: http://knopp.org.ua/file/24_2021.pdf#page=51
64. Atamanchuk N., Yalanska, S., Tur, O. Preschool children's creative development of practical art methods. Psychological Journal, 2020. 6(10), p.17-28. <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.10.2>
65. Bat Or M., Zilcha-Mano S. (2018). The Art Therapy Working Alliance Inventory: the development of a measure. International Journal of Art Therapy. 24(2), 76–87. 10.1080/17454832.2018.1518989
66. Beh-Pajoo A., Abdollahi A., Hosseinian S. (2018). The effectiveness of painting therapy program for the treatment of externalizing behaviors in children with intellectual disability. Vulnerable Child. Youth Stud. 13, 221–227 10.1080/17450128.2018.1428779
67. Carolan R., Backos A. (2017). Emerging Perspectives in Art Therapy: Trends, Movements, and Developments, 1st Edn. New York, NY: Routledge.
68. Chapman L., Morabito D., Ladakakos C., Schreier H., Knudson M. M. (2001). The effectiveness of art therapy interventions in reducing Post Traumatic Stress Disorder (PTSD) symptoms in pediatric trauma patients. Art Therapy 18, 100–104. 10.1080/07421656.2001.10129750
69. D'Amico M., Lalonde C. (2017). The effectiveness of art therapy for teaching social skills to children with autism spectrum disorder. Art Therapy 34, 176–182. 10.1080/07421656.2017.1384678
70. Devidas N. S. A. P., Mendonca T. L. (2017). A study to evaluate the effectiveness of art therapy on self esteem among the orphans in selected

- orphanages at Mangalore. *Asian J. Nurs. Educ. Res.* 7:376 10.5958/2349-2996.2017.00075.1
71. Epp K. M. (2008). Outcome-based evaluation of a social skills program using art therapy and group therapy for children on the autism spectrum. *Child. Sch.* 30, 27–36. 10.1093/cs/30.1.27
 72. Freilich R., Shechtman Z. (2010). The contribution of art therapy to the social, emotional, and academic adjustment of children with learning disabilities. *Arts Psychother.* 37, 97–105. 10.1016/j.aip.2010.02.003
 73. Gerge A., Pedersen I. N. (2017). Analyzing pictorial artifacts from psychotherapy and art therapy when overcoming stress and trauma. *The Arts in Psychotherapy.* 54, 56–68. 10.1016/j.aip.2017.02.001
 74. Kurry, N. and Kasser, T. (2005). Can coloring mandalas reduce anxiety? *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*, 22 (2), 81–85.
 75. Kramer E. *Art as therapy. Collected papers.* London : Jessica Kingsley Publishers, 2000. P. 22–27.
 76. Naumburg M. *An introduction to art therapy: studies of the “Free” art expression of behavior problem children and adolescents as a means of diagnosis and therapy.* New York and London : Teachers College, Columbia University, 1973. P. 12–23.
 77. Naumburg M. *Dynamically oriented art therapy: Its principles and practices / M. Naumburg.* – New-York : Springer, 1972.
 78. Ramin A., Mousavi M., Sohrabi N. (2014). Effects of art therapy on anger and self-esteem in aggressive children. *Procedia Soc. Behav. Sci.* 113, 111–117. 10.1016/j.sbspro.2014.01.016
 79. Richard D. A., More W., Joy S. P. (2015). Recognizing emotions: testing an intervention for children with autism spectrum disorders. *Art Therapy* 32, 13–19. 10.1080/07421656.2014.994163
 80. Schweizer C., Knorth E. J., Spreen M. (2014). Art therapy with children with Autism spectrum disorders: a review of clinical case descriptions on ‘what works.’ *Arts Psychother.* 41, 577–593. 10.1016/j.aip.2014.10.009

81. Snir S., Regev D., Shaashua Y. H. (2017). Relationships between attachment avoidance and anxiety and responses to art materials. *Art Therapy* 34, 20–28. 10.1080/07421656.2016.1270139
82. Van Lith T. (2016). Art therapy in mental health: a systematic review of approaches and practices. *Arts Psychother.* 47, 9–22. 10.1016/j.aip.2015.09.003
83. Waller D. (2006). Art therapy for children: how it leads to change. *Clin. Child Psychol. Psychiatry* 11, 271–282. 10.1177/1359104506061419
84. Yalans'ka, S. P. (2018). Art-tekhnologii u profesijnij ta doslidnyts'ko-innovatsijnij diial'nosti psykhologa. Innovatsijnyj potentsial ta pravove zabezpechennia sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku Ukrainy: vyklyk hlobal'noho svitu. *Materialy Mizhnarodnoi nauk.-prakt. konf.* Kyiv: Universytet «Ukraina», 146-149. [in Ukrainian].
85. Yalanska, S., Atamanchuk, N. (2019). Art-ecopsychopractice in the educational space. *Proceedings of the 1st International Scientific Conference Eastern European Conference of Management and Economics*, May 24, 2019. Ljubljana: Ljubljana School of Business, 2019, 266-269.

Додаток А

Критерій Ст'юдента t

Число ступенів свободи f	Рівень значимості α			
	0,10	0,05	0,01	0,001
1	6,31	12,70	63,70	637,00
2	2,92	4,30	9,92	31,60
3	2,35	3,18	5,84	12,90
4	2,13	2,78	4,60	8,61
5	2,01	2,57	4,03	6,86
6	1,94	2,45	3,71	5,96
7	1,89	2,36	3,50	5,40
8	1,86	2,31	3,36	5,04
9	1,83	2,26	3,25	4,78
10	1,81	2,23	3,17	4,59
11	1,80	2,20	3,11	4,44
12	1,78	2,18	3,05	4,32
13	1,77	2,16	3,01	4,22
14	1,76	2,14	2,98	4,14
15	1,75	2,13	2,95	4,07
16	1,75	2,12	2,92	4,01
17	1,74	2,11	2,90	3,96
18	1,73	2,10	2,88	3,92
19	1,73	2,09	2,86	3,88
20	1,73	2,09	2,85	3,85
21	1,72	2,08	2,83	3,82
22	1,72	2,07	2,82	3,79
23	1,71	2,07	2,81	3,77
24	1,71	2,06	2,80	3,74
25	1,71	2,06	2,79	3,72
26	1,71	2,06	2,78	3,71
27	1,71	2,05	2,77	3,69
28	1,70	2,05	2,76	3,66
29	1,70	2,05	2,76	3,66
30	1,70	2,04	2,75	3,65
40	1,68	2,02	2,70	3,55
60	1,67	2,00	2,66	3,46
120	1,66	1,98	2,62	3,37
∞	1,64	1,96	2,58	3,29

Додаток Б

